SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

Š. Ondruš, Slovenská *sihoť* a maďarský *sziget* 321
J. Dolník, Vzťahy medzi významami v polysémických slovách 329
K. Buzássyová, Kontrapunkt významu a výrazu v esejistickom texte 337
K. Palkovič, Vokalizácia predpôn v slovenčine 345

DISKUSIE

F. Kočiš, Od prameňov po súčasnosť . . . 351
B. Varsik, Ešte o juhoslavizmoch v strednej slovenčine 356
M. Hayeková, Pripomienky k prekladu noviel *Žena bez tône* 360

SPRÁVY A POSUDKY

Pri životnom jubileu prof. Šimona Ondruša. E. Horák 367
Štvrtá konferencia mladých pracovníkov SAV. K. Matějová 369
FINDRA, J. a kol.: Slovenský jazyk a sloh. P. Žigo 371
PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. J. Muránsky . . 376
Frazeológia vo Francúzsko-slovenskom slovníku. J. Škultéty 378

ROZLIČNOSTI

Filomén, Filoména, Salomena. J. Jacko . . 381
Obsah 49. ročníka SR 383

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 49 – 1984
ČÍSLO 6

Šimon Ondruš

SLOVENSKÁ **SIHOŤ** A MAĎARSKÝ **SZIGET**

Pri výklade genetických vzťahov medzi maďarskou a slovenskou slovnou zásobou existuje ešte mnoho mýtov, ba vlastne dogiem, ktoré sa stále opakujú, ale nikto sa im ešte bližšie nepozrel na koreň. Hlavná príčina je v tom, že slovenský etymologický výskum bol donedávna na nízkom stupni odbornosti v tom zmysle, že sa slovenská lexika nezačleňovala do širšej slovanskej lexiky na základe hlbšieho poznania hláskových a významových vývinových zákonitostí slovanských jazykov, resp. ich matky praslovančiny na jednej strane a maďarčiny, resp. ugrofínskeho jazykového spoločenstva na druhej strane. Platí to o výklade apelatívnej lexiky, ale aj o výklade vlastných mien, najmä hydroným, oronym a oikonym na území Slovenska. Preto sa mechanicky opakovala dogma o maďarskom pôvode slov *chotár, geceľa,* o maďarskom, resp. tureckom pôvode slova *Gemer* atď. (o pôvode slov *chotár* a *geceľa* porov. Ondruš, 1981, 1984; o pôvode mena *Gemer* Ondruš, 1980).

Na maďarskej strane etymologický výskum ešte stále málo rešpektuje axiómu, že každý jednotlivý genetický výklad musí byť na obsahovej rovine nevyhnutne podopretý pozitívne doloženými významovými responziami ako manifestáciami sémantických univerzálií. Kým sa intuitívny sémantický výklad nenahradí pozitívne doloženými sémantickými responziami, zostane etymológia viacej subjektívnym hádaním a menej exaktným výkladom. Platí to napr. o genetickom spájaní maď. slova *sziget* „ostrov" so slovom *szeg* s významami 1. klin, 2. klinec. Z nijakého jazyka niet dokladov na to, že by sa význam „ostrov" vyvinul z významu „klin, klinec". Intuitívnosť a tým subjektívnosť výkladu maď. slova *sziget* „ostrov" zo slova *szeg* ma nevyhnutne vedie k preskúmaniu genetického vzťahu medzi slovenským slovom *sihoť* a maďarským *sziget.*

V. Machek (1968, s. 542) o hesle *sihoť* napísal: „Přejato z maď. *sziget*

ostrov.“ M. Kálalovi, ktorý nebol etymológ a aj v lexikológii bol iba amatér, nemožno zazlievať, že heslo *sihoť* zaopatril v zátvorke poznámkou (maď.).

Čo ukazuje širšia hláskova a významová analýza slova *sihoť*? — Z hláskového hľadiska prekvapuje to, že staré slovenské slová s mäkkou spoluhláskou *-ť* na konci majú pred týmto *ť* prednú samohlásku *e* aj v takých prípadoch, kde by sme podľa etymológie očakávali zadnú samohlásku *o*. Ide napr. o slovo *lakeť* — *lakťa* za praslovanské *lakъtь*, resp. pred metatézou *olkъtь*, o slovo *deheť* — *dehťa* (spisovná podoba *decht* vznikla zovšeobecnením podoby z nepriamych pádov, v ktorých vypadávalo *e*, resp. praslov. *ъ*, pričom sa ujala nenáležitá depalatalizácia), o slovo *neheť* — *nehťa* za praslovanské *nogъtь* (spisovná podoba *necht* je rovnako ako podoba *decht* historicky nenáležitá). O tom, akú silu tu mal vokál *e*, svedčí aj asimilácia historicky náležitej podoby *noheť* na *neheť*, gen. *nehťa*. Podobne nemáme *vechoť*, ale *vecheť*. Nie je mojou úlohou vysvetľovať, prečo je tu predný vokál *e* namiesto historicky, etymologicky náležitého *o*: *lakoť*, *dehoť*, *nohoť*. Ľ. Novák (1980) to vysvetlil slabičnou mäkkostnou koreláciou tak presvedčivo, že o iný výklad sa nikto nebude pokúšať.

V slovenčine (strednej) prebiehal teda vývin takto:

1. degъtь > degoť > deheť (decht)
   degъťa > degťa > dehťa, dechťa (dechta)
2. lakъtь > lakoť > lakeť
   lakъťa > lakťa
3. nogъtь > nogoť > nogeť > negeť, neheť (necht)
   nogъťa > nogťa > nohťa, nochťa (nechta)
4. věchъtь > věchoť > vecheť
   věchъťa > věchťa

S touto vývinovou zákonitosťou je v kardinálnom rozpore predpokladaný hláskový vývin údajne z maďarčiny prevzatého *sihoť*: *sziget* > **siheť* > **sihoť*. Keby slovo *sihoť* bolo ozaj prevzaté z maďarčiny, malo by podobu *siheť*.

Hláskova a významová responzibilnosť slova *sihoť* so širšou slovnou čeľaďou v slovenčine vedie nevyhnutne k záveru, že slovo *sihoť* je domáce, slovanské slovo. Na prvom mieste treba uviesť, že slovo *sihoť* neoznačuje iba ostrov. V Siladiciach pri Trnave *sigot* označuje vyrúbanú plochu lesa. Na Spiši v katastri obce Klčov označuje slovo *sihoť*, resp. v nárečovej podobe *šihoc*, časť chotára, kde sú mokré, bahnisté lúky. O nijaký ostrov tam nejde, pretože tam netečie nijaká rieka ani potok (je to časť chotára mojej rodnej dediny). J. Matejčík (1975) uvádza, že v Novohrade *sihoť* označuje vlhké miesto (popri pevnine medzi dvoma ramenami rieky).

Už uvedené príklady svedčia o tom, že význam slova *sihoť* je responzibilný s významom slova *sihla, sihlina*. V Zázrivej na Orave výraz *sihya* je „úka, ďe pasieme". V Poprade slovo *sihla* označuje vrchársku rovinatú lúku pod Tatrami, v Krušetnici na Orave mokrú lúku, ktorá sa nekosí. Vo Vychylovke na Kysuciach *sihla* značí močaristú lúku. V Pucove na Orave sa *sihlou* označuje 1. zmrznutá tráva na mokrastej poľane, lúke, 2. zmrznutá inovať na tráve. V Kalamenovej pri Martine *sihlina* je miesto na roli, kde je vlaha.

Je prirodzené, že Slovník slovenského jazyka (SSJ) mohol zaznamenať iba časť sémantiky, ktorú majú slová *sihla, sihlina* na jazykovom území Slovenska. Pri slove *sihlina* na druhom mieste uvádza význam „vlhký pozemok", na prvom mieste „mladý ihličnatý porast". Tento význam sa pripisuje aj slovám *siheľ, sihla*, resp. ich derivátom *sihliak, sihľačie* (porov. SSJ IV).

Tu treba hneď uviesť, že významový posun „vlhký pozemok, vlhké miesto, lúka" > „porast, les na vlhkom mieste, na lúke" nie je pri slove *sihla, sihlina* ojedinelý. Takýto posun nastal aj v slove *luh(y)*, resp. praslov. *lǫgъ*, ktoré má rovnaký pôvod ako slovo *lúka*, praslov. *lǫka*, ktoré pôvodne označovalo ohyb rieky, druhotne vlhké miesto vytvárané ohybom rieky, lúku, a až v ďalšom vývine porast na lúke, les na lúke, luhy. Dvojakú sémantiku „vlhké miesto, bahno, lúka" a „porast, les" má aj praslovanské slovo *drężga*, resp. jeho historické kontinuanty v slovanských jazykoch (porov. Sławski, 1981; Trubačov, 1978).

Najprekvapujúcejší, ale aj najinštruktívnejší je význam slova *sihlina* v Pucove na Orave, t. j. zmrznutá tráva na mokrastej poľane, resp. zmrznutá inovať na tráve. Tým sa totiž dostávame k sémantickej responzibilnosti slov *sihla, sihlina* so slovnou čeľaďou *osuha, osuheľ, osuhlina*.

V Smižanoch na Spiši, rodnej dedine J. Nálepku, *osuha* označuje inovať (rovnako aj v iných obciach na strednom Spiši). Význam slov *osuheľ, osuhlina* je všeobecne známy, preto ho netreba dokumentovať. Treba však uviesť, že popri hláskovej podobe *osuheľ* je známa aj podoba *osiheľ*. Tá je v poriečí Nitry, v okrese Topoľčany. V kartotéke nárečového slovníka Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV je z tejto oblasti zachytený text *Ráno býva na stromách o s i h e l*.[1] Nejde tu o chybu v zápise. Ide o známu alternáciu *u : y*, aká je napr. v slovách *stud : styd, dúchať : dýchať, puča : pyča, rusý : ryšavý* atď.

Hlásková podoba *osiheľ*, historicky *osyheľ* nevyhnutne vedie ku genetickému spojeniu slovnej čeľade *osuha, osuheľ, osuhlina* so slovnou čeľaďou

[1] Za pomoc pri excerpovaní príkladov z kartotéky nárečového slovníka JÚĽŠ SAV ďakujem dr. M. Sokolovskej-Dobríkovej.

sihla, sihlina, historicky náležite *syhla, syhlina,* v praslovanskej podobe *sygla, syglina.*

Slovenské slová *osuha, osuheľ, osyheľ,* ako aj *sihla* < *syhla, sihlina* < *syhlina* sú geneticky zviazané so srbochorvátskym slovom *siga,* ktorému P. Skok (1973) pripisuje význam „inovať, osuheľ na kove alebo na súkne".

Významový posun od označenia *inovate, osuhliny* na mokrej tráve, na stromoch k označeniu *osuhle* na stenách, na kapuste a na iných veciach pozná aj slovenčina. Z Brusníka pri Revúcej je doložený text *Šitkú o s u h e l som s kapusti pozmívala,* z Chlebníc na Orave *Ta stajeň je akási nevzdušná, samá o s u h e ľ na stenách.*

Slovanský slovný základ *sug- : syg-* mal v praslovančine pred monoftongizáciou a vznikom samohlásky *y* podobu *soug- : sūg-.* Popri apofónii *soug-* so zadným vokálom bola aj apofónia s predným vokálom, t. j. *seug-,* ktorá po monoftongizácii *seug-* na *sjug-* a po zákonitej zmene *sj-* na *š-* nadobudla podobu *šug-.* To je praslovanský základ ruského nárečového slova *šuga,* ktoré má rovnaký význam ako slovenské nárečové podoby *sriež, striež, stríž, striežava.* Označuje drobný ľad, polozmrznutú čľapkaninu pri roztápaní ľadu na jar (porov. Vasmer, 1958: *šuga, šug* „dünnes, treibendes Schlammeis", „von der Flut in Flussmündung getriebenes Eis", ukr. *šuha* „erstes Eis"). Podľa M. Kálala (1924) výrazy *stríž, strížava* označujú aj inovať, suchý mráz. Podľa J. Štibraného slovo *strížeha* na okolí Trnavy označuje sychravú hmlu (porov. aj význam slovin. a srbochorv. slova *srež* 1. silný mráz na strome, inovať, 2. pleseň). Uvedené slová dokazujú responzibilnosť významov „inovať, osuheľ" a „kašovitý ľad, tenký ľad". Dokazuje to aj spoločný základ praslovanských slov **ser-n-ъ* „srieň" a **ser-g-ъ,* z čoho vznikol južnoslovanský výraz *srež* a slovenské podoby *srež, sriež, striež* s významom „kašovitý ľad". V tomto základe má východisko aj sloveso *skrehnúť* „zdrevenieť od mrazu, zimy" (praslovanské **serg-nǫ-ti,* po metatéze **strěg-nǫ-ti,* sporadickou zmenou *str-* na *skr- skrěg-nǫ-ti;* porov. aj bulharské *skrež* oproti slovenskému *srež, striež*).

Praslov. základ *seug-* (rus. *šuga*), *soug-* (*osuha, osuheľ, osuhlina*) a *sūg-* > *syg-* (srbochorv. *siga,* slovenské *osiheľ* < *osyheľ, sihla* < *sygla, sih-oť* < *syg-ot-ъ*) má indoeurópske východisko.

Indoeurópsky koreň *seu- : sou- : sū-,* ako ukazuje materiál uvádzaný J. Pokorným (1959), mal význam „pršať, tiecť, byť vlhký", resp. „vlhko, mokro, bahno". Popri neodvodenom koreňovom útvare *seu- : sū-* (gréc. *hyei* „prší" z indoeur. *sū-i̯o-,* staroind. *su-nō-ti* „vymáča, prešuje") bolo viac príponových odvodenín: 1. *seul- : soul- : sūl-* (gréc. *hylē* „mokro, bahno, špina", nem. *suhlen, sühlen* „váľať sa v močiari, blate" atď.), 2. *seud-* (anglosas. *be-sūtjan* „zabahniť, zašpiniť", nem. náreč. Westfal. *sot* „bahno,

hovno"), 3. *seug- : sūg-* (staropruské *suge* „dážď", lat. *sūcus* „šťava", lat. *sūgere* „vytláčať šťavu, tekutinu" > „cicať", nem *saugen, säugen* atď.), 4. *seup- : sup- : sūp-* (staroind. *sūpa* „polievka", staroisl. *saup* „cmar", praslov. *sypati* 1. liať, 2. sypať, *sъpsati* > *sъsati, sypsati* > *sysati* „nasávať, cicať"). Tu má pôvod aj subst. *sypsa* > *sysa* > *sisa* > *cica, cicka,* resp. *sъps-* > *sъs-* > *ses-* > *cec-ok* atď. Nejde o onomatopoické slová, ako sa často myslí.

Záver. 1. Slovenské slovo *sihoť* je kontinuantom praslovanskej podoby *syg-ot-ъ;* je utvorené od základu *syg-* „vlhký, mokrý" príponou ako slová *holoť, droboť, mokroť* popri *holota, drobota, mokrota.* Pôvodný význam slova *syg-ot-ъ* bol „vlhké, bahnisté miesto, lúka". Tento význam je dobre doložený zo sloven. nárečí. Pretože takéto bahnisté, mokré plochy boli často medzi ramenami riek, slovo *sihoť* začalo označovať aj plochy medzi riekami čiže ostrovy. O responzibilnosti významu „mokrina, bahno, lúka" a „ostrov" svedčí slovná zásoba viacerých jazykov. Dnešné nem. slovo *Aue* malo v starej hornej nemčine významy 1. bahnistá lúka, 2. plocha pri vode, 3. ostrov. V strednej hornej nemčine označovalo mokrú lúku, ale aj ostrov (porov. Kluge, 1967). Staropruské slovo *salus* označovalo potok po daždi, stružku, ale jeho litovská sestra *sala* označuje ostrov. Podobne aj lotyšské *sala.* Od indoeurópskych Baltov prevzaté estónske *salu* označuje močiar, ostrov, ale aj vyvýšeninu na ostrovčeku. Fínske prevzatie *salo* označuje zalesnenú plochu, ale aj samotu, pustatinu (porov. Fraenkel, 1965). Podobnú motiváciu ako slovenské *sihoť,* nemecké *Aue,* baltské *salus, sala* má aj poľské slovo *wyspa* „ostrov", skladajúce sa z predpony *vy-* a základu *syp-: sъp-* s pôvodným významom „tiecť, liať".

2. Slovenské slovo *sihoť* má rovnaký praslovanský pôvod ako v slovenčine slovná čeľaď *sihla, sihlina* s pôvodným významom „mokré miesto, močaristá lúka". Význam „porast na lúke, lúčny les" je druhotný podobne ako v slove *luh(y)* „lúčne lesy". V tomto význame (lesný porast, smrekový porast) presahuje slovo *sihla* aj na severnú ukrajinskú časť východných Karpát v huculskej oblasti (porov. Hrinčenko, 1909). Slová *sihla, sihlina, sihliak* geneticky nemajú nič spoločné s lat. *silva,* resp. rum. *sihla* „les", ako nesprávne podľa V. Šmilauera uviedol V. Machek (1968, s. 543). Valašské slovo *silha* vzniklo metatézou zo slovenského *sihla.* Apelatívum *sihla, sihlina* je na Slovensku bohato frekventované vo funkcii chotárnych názvov. Močaristé, bahnisté miesta neboli síce veľmi vhodné ako pozemky na zakladanie osád, no predsa sa vyskytujú. Stačí porovnať napr. názov *Sihla* v okrese Brezno nad Hronom (leží v pramennej oblasti Kamenistého potoka!), *Sihelné* na Orave (leží v doline Sihelnianskeho potoka!) (porov. Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, 1978). Sem patrí aj osada *Cigeľ*

v doline potoka Ciglianka pri Prievidzi (v 14. storočí sa ešte nazýva Lúčka) a osada *Cigeľka* v doline potoka Olchovec na slovensko-poľskej hranici pri Bardejove.

Zmeny *syg-* > *sig-* > *cig-* ako *svoreň* > *cvoreň, svrčok* > *cvrčok, sys-* > *sis-* > *cic-ka, ses-* > *cec-ok* atď. Na slovensko-poľskej hranici zachovaný názov *Cigeľka* namiesto *Ciheľka* vplyvom poľštiny, pri Prievidzi *Cigeľ* namiesto *Ciheľ* poukazuje na vplyv nemčiny alebo maďarčiny. O poľský a maďarský vplyv ide aj pri sporadických podobách apelatíva *sigoť* namiesto *sihoť*.

3. So slovami *sihoť* 1. vlhké miesto, lúka, 2. ostrov, *sihla* 1. vlhké miesto, lúka, 2. porast, les na lúke je geneticky responzibilné sloveso *siholiť* „pršať, popŕchať, byť vlhko, hmlisto, sychravo".

4. So slovenskými slovami *sihoť, sihla, siholiť* geneticky súvisí slovenský a český výraz *sychravý* „vlhký a chladný". Popri odvodenine *syg-l-(sihla, sihlina)* bol variant *syg-r-*, po 12. stor. *syhr-*, v susedstve likvidy zmenený na *sychr-* podobne ako v slove *chrbát* oproti čes. *hřbet*, poľ. *grzbiet*. Spájanie s gréckym *psychō* „chladím" je pomýlené (porov. Machek, 1968, s. 598).

5. Oproti nulovému zdĺženému stupňu *sūg-* > *syg-* v slovách *sihoť, sihla, siholiť, sychravý* je plný temný stupeň *soug-* > *sug-* zastúpený v slovách *osuha, osuheľ, osuhlina* atď. Významová responzibilnosť „vlhko" : „chladno" : „osuheľ" je priezračná; porov. význam *sihlina* v Pucove na Orave: 1. zmrznutá tráva na mokrastej poľane, 2. zmrznutá inovať na tráve.

6. Praslovansko-slovenské slovo *sygoť* po samohláskovej depalatalizácii *sigoť* pred 12. stor. prešlo do maďarčiny a tam pod tlakom vokalickej harmónie nadobudlo podobu *sigeť, siget*. Doterajší výklad maďarského slova *sziget* zo slova *szeg* 1. klinec, 2. klin treba pokladať za ľudovú etymológiu, hoci tento výklad pochádza od kvalifikovaných lingvistov. Zaiste nie je náhoda, že maď. výraz *szeg* až do konca 18. stor. označuje iba klin. Až roku 1784 je doložený význam „ostrov", čo nijako neprekvapuje. Pretože slovo *sziget* je v maďarčine etymologicky izolované a pretože slovo *szeg* „klin" malo aj podobu *szig*, vo vedomí niektorých ľudí „preskočil" význam slova *sziget* „ostrov" aj do hláskovo podobného slova *szeg, szig* „klin". Vo vedomí týchto ľudí sa takto podvedome spojili od pôvodu úplne odlišné slová, pretože sa hláskovo podobali. To isté robia maďarskí etymológovia na vedomej, vedeckej úrovni (porov. Benkő, 1976). Výklad maďarského *sziget* „ostrov" zo slova *szeg, szig* „klinec, klin" by mohol nadobudnúť až vtedy preukaznú hodnotu, keby sa vo vývine iných jazykov význam „ostrov" vyvinul z významu „klinec, klin". Takúto významovú responzibilnosť však z vývinu jazykov doložiť nemožno. Preto je nielen pravdepodobné, ale

pravdivé, že maďarské slovo *sziget* je zo slovenského *sygoť* > *sigoť* > *sihoť*. Genetické začlenenie slova *sihoť* do širšej slovenskej a slovanskej slovnej zásoby je také preukazné, že jeho maďarská proveniencia neprichádza vôbec do úvahy. Doterajšie tvrdenia o maďarskej proveniencii mali ráz mýtu, dogmy, ktorú nikto nedokázal.

7. L. Kiss (1980) postupoval správne, keď pri etymologickom výklade maďarskej osady *Szeged* dal prednosť starému maď. apelatívu *szög, szëg* „čierny", resp. od neho odvodenému osobnému *Szëged* „černoch". Mesto *Szeged,* svojím základom maďarské meno, má rovnakú motiváciu ako pôvodom slovanské meno *Črnъ gradъ* „čierne mesto", prevzaté do maďarčiny ako *Csongrád.* Osada *Szeged* nevznikla na ostrove, na sútoku Marosa a Tisy.

8. Ruské nárečové slovo *šuga* „tenký ľad, ľadová kaša", ukr. *šuha* „prvý ľad" nemá ani fínsky, ani osmanský pôvod. Srbochorvátske nárečové slovo *siga* „srieň, inovať" nie je arabského pôvodu. Je rovnakého pôvodu ako *siga* „ľadový cencúľ, kusy tenkého ľadu na brehu rieky". Sú to staré slovanské, praslovanské slová, geneticky zviazané so slovenskými slovami *sihla, siholiť, sihoť, sychravý, osuha — osuheľ.*

9. Trozväzkové dielo A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, pripravované a vydávané v posledných 20 rokoch pod vedením akademika L. Benkőa, patrí na jedno z prvých miest v európskej historicko-genetickej lexikografii. Treba ho však ešte zdokonaliť najmä v dvoch bodoch:

a) lexikálne genetické väzby slovansko-maďarské majú skúmať bádatelia, ktorí sú rovnako kvalitne pripravení v maďarsko-ugrofínskej aj v slovansko-indoeurópskej genetickej jazykovede;

b) každý vedecký etymologický výklad sa musí opierať nielen o hláskové responzie, ale aj o pozitívne doložené sémantické responzie, a to z príbuzných aj nepríbuzných jazykov. Hláskové responzie sú viazané na príbuznú jazykovú rodinu, sémantické responzie sú univerzálne v tom zmysle, že nie sú viazané na príbuzné jazyky. Je vedecky neprípustné vykladať slovo *sziget* „ostrov" zo slova *szeg* (klinec, klin), ak nemáme sémantickú responziu „ostrov": „klin" evidentne pozitívne doloženú z iných jazykov.

Literatúra

BENKŐ, L. a kol.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Zv. 3. Budapest, Akadémiai Kiadó 1976, s. 747.

FRAENKEL, E.: Litauisches etymologisches Wörterbuch. Zv. 2. Heidelberg 1965, s. 758.

HRINČENKO, B.: Slovar' ukrajinskoji movy. Zv. 4. Kyjiv 1909, s. 118.

KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry a nárečí. Banská Bystrica 1924, s. 651.

KLUGE, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Auflage. Berlin 1967, s. 36.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968. 866 s.
MATEJČÍK, J.: Lexika Novohradu. Martin, Osveta 1975, s. 169.
NOVÁK, Ľ.: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1980, s. 165—171.
ONDRUŠ, Š.: Pôvod názvov slovenských vrchov, hradov a stolíc. In: Studia Academica Slovaca. 9. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1980, s. 261—283.
ONDRUŠ, Š.: Sémantika, genéza a fundujúca funkcia slovanských slovies *šetati, šatati, šętati.* Slavia, *50,* 1981, s. 248—270.
ONDRUŠ, Š.: Die mittelslovakische Palatalisierung der Velaren und ihre etymologische Indikation. In: Recueil linguistique de Bratislava. 7. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1984, s. 51—58.
POKORNY, J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern — München 1959, s. 912—913.
SKOK, P.: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zv. 3. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1973, s. 229.
Slovník slovenského jazyka. Zv. 4. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 77.
SŁAWSKI, F.: Słownik prasłowiański. Zv. 4. Wrocław—Warszava—Kraków—Gdańsk, Wydawnictvo Polskiej akademii nauk 1981. s. 225.
TRUBAČOV, O. N.: Etimologičeskij slovar' slavianskich jazykov. Zv. 5. Moskva 1978, s. 113—114.
VASMER, M.: Russisches etymologisches Wörterbuch. Zv. 3. Heidelberg 1958, s. 433.
Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Zv. 3. Bratislava 1978, s. 27.

Juraj Dolník

VZŤAHY MEDZI VÝZNAMAMI V POLYSÉMICKÝCH SLOVÁCH

Cieľom tejto štúdie je prispieť k ďalšiemu poznaniu vzťahov medzi významami v polysémických slovách. Pri výklade sa budeme opierať o východiská, ktoré zhrnieme do šiestich bodov. Na začiatok si pripomenieme dve konštatovania o polysémii: „Polysémia predpokladá existenciu dvoch alebo viacerých blízkych významov, ktoré spájajú isté spoločné črty" (Peciar, 1980, s. 88). — „Ak sa na jednu lexému viaže niekoľko semém, ktoré navzájom spája spoločné sémantické jadro, ide o polysémickú lexikálnu jednotku. Nepokladáme za odôvodnené pokusy hodnotiť ako polysémické (iba v synchrónii) lexikálne jednotky s viacerými významami bez ohľadu na to, či sú alebo nie sú medzi týmito významami vzájomné vzťahy" (Blanár, 1976, s. 105—106). V súhlase s tézou, že význam slova sa zakladá na odraze objektívnej skutočnosti vo vedomí, vzťahy medzi významami v polysémických slovách sa vysvetľujú na základe vzťahov predmetov a javov odrážaných v lexikálnych významoch slov (denotatívna stránka polysémie), resp. na základe vzťahov medzi pojmami viažúcimi sa na odrážané predmety a javy (signifikatívna stránka polysémie). Zo signifikatívneho hľadiska sa rozlišuje implikačný a klasifikačný typ vzťahov medzi významami v polysémických slovách. K implikačnému typu sa priraďuje metonymický a konverzný vzťah, kým klasifikačný typ zahrnuje rodovo-druhový a similačný (metaforický) vzťah (porov. Nikitin, 1974)[1]. Implikačný vzťah predpokladá istú závislosť medzi odrážanými denotátmi, kým klasifikačný vzťah spočíva na istých spoločných znakoch odrážaných predmetov a javov.

Vnútrojazykovým spôsobom vyjadrenia vzťahov medzi významami v polysémických slovách je ich vyjadrenie prostredníctvom vzťahov medzi sémami (porov. výklad spôsobov zmeny lexikálneho významu na základe vnútrojazykového kritéria; Ondrus — Horecký — Furdík, 1980).[2]

Medzi polysémiou slova a tvorením slov jestvuje značná analógia. Ako isté slovo môže byť v motivačnom vzťahu k inému slovu (slovotvorná motivácia), tak aj istý význam môže byť motivovaný iným významom (sémantická, transpozičná motivácia; porov. Dokulil, 1962). Podobnosť vzťa-

[1] V súhlase s poňatím Nikitina v citovanej práci metafora je len osobitným prípadom similácie. Metafora sa vzťahuje na pomenovanie istého objektu na similatívnom základe, pričom toto pomenovanie nie je základným, obvyklým označením denotátu; metaforický význam sa odlišuje od prvotného významu oslabenou nominatívnou hodnotou. Podobne sa považuje metonymia sa osobitný prípad implikácie. V iných prácach sa hovorí aj o nepriamej a nesamostatnej druhotnej nominácii (porov. recenziu M. Dokulila a kol. Významné sovětské dílo o teorii pojmenování 1. Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 232).

hov medzi základovým a odvodeným slovom so vzťahmi istých významov v polysémických slovách bola podnetom na zavedenie termínu sémantická derivácia (stručný prehľad názorov na túto otázku s poukazom na literatúru podáva Apresian, 1974). Ak pristupujeme k skúmaniu štruktúry polysémického slova z hľadiska poznatkov o analógii medzi slovotvorbou a polysémiou, potom je vhodné používať aj analogickú terminológiu. Budeme používať tieto termíny: základový význam (analogicky s termínom základové slovo z teórie slovotvorby)[3] čiže význam, od ktorého je odvodený iný význam v rámci toho istého slova (podobne možno hovoriť o základovom lexikálnosémantickom variante); odvodený význam čiže význam, ktorý sa zakladá na inom význame toho istého slova (podobne možno hovoriť o odvodenom lexikálnosémantickom variante), sémantická derivácia čiže utvorenie (resp. rekonštrukcia) nového (resp. odvodeného) významu od základového významu; derivačný základ čiže obsahový prvok, resp. komplex prvkov, na ktorom sa zakladá derivačný vzťah medzi základovým a odvodeným významom (derivačným základom môže byť celý základový význam, časť základového významu alebo implikovaný prvok významu; porov. vysvetlenie a príklady ďalej); derivačný príznak čiže obsahový prvok, resp. komplex prvkov, ktorý sa spája ako určujúci alebo určovaný prvok s derivačným základom a konštituuje s ním odvodený význam.

Podobnosť medzi slovotvornou a sémantickou motiváciou, resp. medzi lexikálnymi a sémantickými derivátmi sa prejavuje aj v tom, že v obi-

[2] Vzťahy medzi významami prostredníctvom sém môžeme prehľadne znázorniť pomocou symbolov, pričom sa opierame o symboly, ktoré použil Nikitin (1974); a) implikácia všeobecného typu (metonymia): $v_1 = A, v_2 = \frac{a}{b}$, a ↔ b; b) rodovo-druhový vzťah: $v_1 = \frac{a}{b}$, $v_2 = B$; c) similačný vzťah (metafora): $v_1 = A \leftrightarrow b$, $v_2 = \frac{b}{c}$. (Konverzný vzťah neuvádzame, pretože skúmanie tohto druhu vzťahu medzi významami v polysémických slovách si vyžaduje osobitnú štúdiu.) Vysvetlenie symbolov: V_1 = východiskový význam, v_2 = odvodený význam, písmeno nad zlomkovou čiarou = hyposéma, písmeno pod zlomkovou čiarou = hyperséma, ↔ = vzájomná implikácia. Príklad (k bodu a): v_1 = fľaša, $v_2 = \frac{\text{fľaša}}{\text{obsah}}$, fľaša ↔ obsah *(vypil celú fľašu).*

[3] Termín základový význam nepoužívame len preto, že zdôrazňujeme analógiu medzi slovotvorbou a sémantickou deriváciou. Zámerne sa v tejto súvislosti vyhýbame termínu základný význam, lebo ním sa chápe len význam, ktorý motivuje ostatné významy viacvýznamového slova (porov. Ondrus — Horecký — Furdík, s. 42, kde sa podčiarkuje, že „základnému významu sú hierarchicky podradené odvodené, sekundárne významy; synchrónne v nich vystupuje motivovanosť základným významom"). Všetky významy polysémického slova sú však motivované základným významom iba pri jednom type viacvýznamovosti, tzv. radiálnej polysémii. Pri tzv. reťazovej polysémii je každý nový význam motivovaný najbližším predchádzajúcim významom, pričom len 1 význam je základným významom, kým ostatné motivujúce významy nemajú povahu základného významu. Termín základový význam označuje všetky motivujúce významy vo vzťahu k príslušným odvodeným významom. (O termíne radiálna, reťazová, resp. radiálno-reťazová polysémia porov. Apresian, 1974).

dvoch prípadoch pôsobí tendencia k lexikalizácii. Paralelne s lexikalizovanými odvodenými slovami sa hovorí napr. o lexikalizovaných metaforách. Zisťuje sa však aj opačná paralela, totiž to, že „aktuálne derivačné vzťahy medzi jednotlivými významami v hraniciach jednej lexémy si hovoriaci uvedomuje takisto ako derivačné vzťahy medzi elementmi istého slovotvorného radu" (Kacnelson, 1965, s. 61). Použitie slova v odvodenom význame so živým, zjavným metaforickým prvkom predpokladá vo vedomí hovoriaceho súčasnú prítomnosť obidvoch významov — základového (resp. priameho) aj odvodeného (preneseného). Nevyhnutné uvedomenie si vzťahu odvodeného významu k základovému má objektívny jazykový základ, ktorý spočíva v hodnote odvodeného lexikálnosémantického variantu. Hodnota odvodeného lexikálnosémantického variantu je určená jeho závislosťou od základového významu (ale aj jeho vzťahom k významu slov v lexikálnosémantickej paradigme, do ktorej sa slovo v odvodenom význame zaraďuje). Hodnotová stránka lexikálnosémantického variantu absolútne prevláda vtedy, keď slovo v prenesenom význame nemá samostatnú nominatívnu funkciu a slúži ako prostriedok expresívnej charakteristiky. Čím viac sa potláča hodnotová stránka odvodeného lexikálnosémantického variantu, tým viac sa posilňuje samostatná nominačná funkcia slova v odvodenom význame (a naopak). Inak povedané, čím intenzívnejšie sa pociťuje prenesenosť významu, tým viac sa oslabuje samostatná nominatívnosť slova v tomto význame. Z tohto hľadiska je oprávnené považovať metaforu a metonymiu za osobitné prípady similačného, resp. implikačného vzťahu, totiž za prípady, keď slovo v metaforickom, resp. metonymickom význame (v porovnaní s prípadom, keď funguje vo svojom priamom význame) nie je základným menom denotátu, keď jeho nominatívnosť je oslabená (porov. 1. poznámku).

Pri porovnaní priamych a prenesených významov v polysémických slovách možno často pozorovať, že nemajú spoločné významové prvky, čiže derivačný základ nie je súčasťou základového významu, ale je, pravda, dajako s týmto významom zviazaný. V súvislosti s básnickou metaforou sa to vysvetľuje tak, že metafora sa realizuje na základe asociačného potenciálu, ktorý je vlastný plnovýznamovému slovu popri jeho nocionálnom význame a eventuálnej expresívnej zložke (porov. Mistrík, 1974). Vyslovila sa už aj požiadavka, aby sa pri výklade významu slov vo výkladovom slovníku zaviedla osobitná pragmatická alebo konotačná zóna, do ktorej sa zapíšu konotácie slúžiace ako opora pri výklade prenesených významov (Apresian, 1974). Vo vzťahu k opisu štruktúry polysémického slova sa teda žiada rozlišovať medzi lexikálnym významom a obsahovými prvkami nachádzajúcimi sa v mimovýznamovej sfére slova (porov. Dolník, 1982). Pretože tieto obsahové prvky sú implikované (záväzne, pravdepodobne

alebo voľne) významom slova, budeme hovoriť o význame, resp. významových prvkoch a o implikovaných obsahových prvkoch. Obsah slova (v prípade monosémie) sa teda skladá z významových prvkov (tie tvoria významový výsek obsahu) a z implikovaných prvkov (tie tvoria mimovýznamovú časť obsahu).

Vychádzajúc z uvedených poznatkov, budeme si všímať, ako sa derivačný základ prejavuje pri významových dvojiciach polysémických slov, pričom budeme rozlišovať tri vyššie uvedené druhy obsahových vzťahov medzi významami: rodovo-druhový, implikačný a similačný vzťah.

1. Rodovo-druhové vzťahy (špecifikácia, resp. zovšeobecnenie signifikátu — zužovanie, resp. rozširovanie extenzie).

1.1. Špecifikácia signifikátu; zužovanie extenzie.

V týchto prípadoch je derivačný základ súčasťou základového i odvodeného významu:

vojak: 1. príslušník armády,
2. príslušník armády v najnižšej hodnosti.
pohyblivý: 1. taký, ktorý je schopný sa pohybovať,
2. taký, ktorý je schopný sa rýchlo pohybovať.
plavec: 1. osoba, ktorá vie plávať,
2. osoba, ktorá sa venuje plávaniu ako športovej disciplíne *(náš najlepší plavec).*

1.2. Zovšeobecnenie signifikátu; rozširovanie extenzie.

Derivačný základ je súčasťou základového i odvodeného významu:

núdza: 1. materiálny nedostatok *(žiť v núdzi),*
2. nedostatok *(núdza o dobré nápady).*
práporčík: 1. vojak v hodnosti medzi podpráporčíkom a nadpráporčíkom,
2. vojak v hodnosti medzi poddôstojníckymi a dôstojníckymi hodnosťami *(vojaci, práporčíci a dôstojníci).*
trať: 1. dráha s koľajnicami, pre koľajové vozidlá,
2. dráha vôbec, dopravná linka.

2. Implikačný vzťah (zahrnujúci metonymiu).

a) Derivačný základ je zahrnutý vo významovej časti oboch obsahov:

armáda: 1. vojenská ozbrojená sila štátu,
2. jednotka vojenskej ozbrojenej sily štátu.
pôvab: 1. príťažlivosť vyvolaná pekným vonkajškom,
2. niečo, čo pôsobí svojou príťažlivosťou *(ženské pôvaby).*
strieľať: 1. vystreľovať strelu zo strelnej zbrane,
2. strelnou zbraňou zabíjať, zraňovať.

b) Derivačný základ nie je súčasťou základového významu, je ním len

implikovaný ako mimovýznamový obsahový prvok príslušného lexikálnosémantického variantu; je konštitučným prvkom odvodeného významu:

sedieť: 1. zaujímať sediacu polohu — záväzne implikovaný prvok „zdržiavať sa“,
2. dlhšie sa niekde zdržiavať, tráviť čas.
plakať: 1. slzami prejavovať veľké citové vzrušenie — možný implikovaný prvok „sťažovať sa“,
2. sťažovať sa *(Stále sa sťažuje, že má veľa práce. — Stále plače, že má veľa práce).*
horieť: 1. planúť ohňom, spaľovať sa, blčať, plápolať — záväzne implikovaný obsahový prvok „svietiť“,
2. svietiť, vydávať svetlo *(žiarovka horí).*

3. Similačný vzťah (zahrnujúci metaforu).

a) Derivačný základ je konštitučným prvkom základového i odvodeného významu:

cieľ: 1. konečný priestorový bod, ktorý sa chce dosiahnuť,
2. konečný stav, ktorý sa chce dosiahnuť *(cieľ politiky).*
smiech: 1. vonkajší prejav radosti, veselosti vyznačujúci sa istým stiahnutím tvárových svalov a sprevádzaný charakteristickým zvukom,
2. posmech (neúcta, opovrhnutie vyjadrené smiechom).
tvrdý: 1. nepoddávajúci sa tlaku, neohybný, pevný, tuhý,
2. vzbudzujúci dojem tvrdosti *(tvrdý človek).*

b) Derivačný základ je komponentom mimovýznamovej časti obsahu základového lexikálnosémantického variantu a je konštitučným prvkom odvodeného významu:

hviezda: 1. nebeské teleso viditeľné v noci — implikovaný obsahový prvok „vynikať“,
2. vynikajúci filmový umelec, spevák, futbalista a pod.
podzemie: 1. miesto, priestor pod zemou — implikovaný obsahový prvok „skrývať, ukrývať“,
2. politická činnosť skrývaná pred zákonom, ilegalita.
somár: 1. domáce zviera z radu kopytníkov, podobné koňovi, lenže menšie — implikovaný obsahový prvok konotačnej povahy „hlúpy“,
2. hlúpy človek, hlupák.

c) Derivačný základ je len implikovaným mimovýznamovým obsahovým komponentom základového i odvodeného lexikálnosémantického variantu:

haraburda: 1. stará, opotrebovaná, bezcenná vec — implikovaný obsahový prvok, „neváženú, vzbudzujúca ľahostajný alebo záporný vzťah človeka“,

2. nevážny človek, ktorý všeličo potára, pohovorí — implikovaný prvok „nevážený, vzbudzujúci k sebe ľahostajný alebo záporný vzťah iných".
drsný: 1. drapľavý, škrabľavý na povrchu *(drsný papier)* — implikovaný obsahový prvok „vyvolávajúci pri dotyku nepríjemné odpudzujúce pocity",
2. hrubý, surový *(drsný človek)* — implikovaný obsahový prvok „vzbudzujúci pri styku nepríjemné, odpudzujúce pocity".

Vidíme, že derivačný základ v prípadoch 2b, 3b, 3c nie je súčasťou základového významu, leží v mimovýznamovej časti obsahu základového lexikálnosémantického variantu (v prípade 3c sa to vzťahuje aj na odvodený lexikálnosémantický variant). Derivačný vzťah sa teda nevytvára priamo, bezprostredne a na základe významových komponentov základového lexikálnosémantického variantu, ale len nepriamo, sprostredkovane pomocou implikovaných obsahových prvkov. V týchto prípadoch môžeme hovoriť o sprostredkovanej polysémii. Pri sprostredkovanej polysémii je spoločný komponent základového a odvodeného významu v implikovanej obsahovej oblasti. Implikovaným obsahovým komponentom sa realizuje vzťah medzi základovým a odvodeným významom.

S derivačným základom sa usúvzťažňuje derivačný príznak, ktorý ako hyperséma alebo hyposéma vo vzťahu k derivačnému základu dotvára nový význam. Derivačný príznak je vždy implikovaným obsahovým komponentom derivačného základu. Ak je derivačný základ totožný so základovým významom — príklady 1.1. a 2a (príklady typu 1.2. rozobèrieme nižšie) —, resp. je súčasťou základového významu (prípad 3a), derivačný príznak sa vyberá bezprostredne z implikovaných obsahových komponentov derivačného základu. Výber je tu motivovaný logickým vzťahom implikovaného obsahového komponentu, ktorý nadobúda úlohu derivačného príznaku, k základovému významu, resp. k jeho časti. To, že sa tu derivačný príznak vyberá bezprostredne z implikovaných obsahových komponentov na základe ich logických vzťahov ku komponentom základového významu, má za následok, že sa hodnotová stránka odvodeného lexikálnosémantického variantu posúva do úzadia. Vytvára sa zreteľne štruktúrovaný pojmový význam, ktorý pri použití slova v tomto význame nepredpokladá nevyhnutnú prítomnosť základového významu, aby sme vnímali jeho obsah v úplnosti. Slovo v odvodenom význame nemá tu oslabenú samostatnú nominatívnu schopnosť, jeho uplatnenie v reči nepredpokladá nevyhnutne uvedomiť si vzťah tohto významu k základovému významu.

Ak je derivačný základ len implikovanou obsahovou zložkou základového lexikálnosémantického variantu (2b, 3b), derivačný príznak sa vyberá sprostredkovane z mimovýznamových prvkov tohto variantu. Sprostredkujúcou zložkou je základový význam, ktorý vo vzťahu k derivačnému základu je implikovanou obsahovou zložkou. Zo súvzťažnosti derivačného zá-

kladu a základového významu vyplýva derivačný príznak. Výber derivačného príznaku je teda motivovaný touto súvzťažnosťou. Derivácia spočíva teda na týchto väzbách:

Príklad typu 2b:

plakať: 1. plakať — derivačný základ: sťažovať sa; sprostredkovanie derivačného príznaku: sťažovať sa možno aj s plačom, t. j. s veľkým citovým vzrušením; derivačný príznak: s emotívnym prejavom;

2. sťažovať sa s emotívnym prejavom.

Príklad typu 3b:

hviezda: 1. hviezda — derivačný základ: vynikať; sprostrelkovanie derivačného príznaku: vynikať ako nebeské teleso v noci, ktoré je nápadné tým, že žiari na pozadí tmavej oblohy, čím priťahuje pozornosť; derivačný príznak: osoba napr. vo filmovom umení (ktorá je nápadná svojimi umeleckými výkonmi, čím priťahuje na seba pozornosť);

2. vynikajúci filmový umelec, spevák, futbalista a pod.

V každom príklade typu 2b sa však nestretávame so zreteľným derivačným príznakom. Je to tak napr. v odvodenom význame slova *horieť:* horieť (2) — svietiť *(Lampa horí. Lampa svieti).* Niet tu jasného derivačného príznaku, čím sa takéto príklady zbližujú s prípadmi 1.2., pri ktorých tiež niet jasného derivačného príznaku, čo je pochopiteľné, pretože pri nich ide o zovšeobecnenie signifikátu. Znamená to, že tu nemožno hovoriť o derivovaní? Ide tu o nerozvinuté sémantické derivovanie, ktoré spočíva v tom, že derivačný príznak sa neprejavuje ako významový komponent odvodeného lexikálnosémantického variantu, ale len ako uchovanie súvzťažnosti derivačného základu s ostatnou časťou základového významu. Za derivačný príznak tu treba považovať poukaz na túto časť základového významu; táto časť je v odvodenom lexikálnosémantickom variante prítomná ako implikovaná obsahová zložka, porov.: príklad typu 1.2; núdza (2) — núdza o niečo (možno *materiálna núdza*); príklad typu 2b: horieť (2) — svietiť (možno tým, že niečo horí).

Osobitný prípad predstavujú príklady typu 3c, pretože tu sa celý odvodený význam sprostredkúva obsahovým prvkom, ktorý je implikovaným prvkom základového, ako aj odvodeného významu. Napr. obsahový prvok „pri styku, dotyku vzbudzujúci nepríjemné, odpudzujúce pocity" je derivačným základom dvoch významov slova *drsný (drsný papier, drsný človek).* Tento sprostredkujúci obsahový prvok implikuje ako jednu z možností obsahový celok „hrubý, surový človek", ktorý sa v slovenčine realizoval ako druhotný význam slova *drsný.*

Fakt, že v prípadoch 1.2., 2b, 3b sa derivačný príznak (v prípade 3c celý význam) viaže na súvzťažnosť derivačného základu a základového vý-

znamu, sa odzrkadľuje v tom, že sa v odvodených významoch zvýrazňuje hodnotová stránka. Sú to zreteľne relatívne dané významy, ich obsah je určený vzťahom k základovému významu. Pri použití slov s týmito odvodenými významami sa uvedomuje ich vzťah k základovým významom.

Závery.

1. Derivačnú štruktúru sémanticky odvodeného významu polysémického slova tvorí vzťah medzi derivačným základom a derivačným príznakom.

2. Podľa vzťahu derivačného základu k základovému významu sa rozlišuje priama (bezprostredná) a nepriama (sprostredkovaná) polysémia. Pri priamej polysémii je derivačný základ totožný s celým základovým významom alebo s jeho časťou. Pri nepriamej polysémii je derivačný základ implikovaným prvkom základového významu.

3. Vo vzťahu k priamej aj nepriamej polysémii sa rozlišuje rozvinuté a nerozvinuté sémantické derivovanie. Pri rozvinutom derivovaní je derivačná štruktúra odvodeného významu realizovaná úplne. Nerozvinuté derivovanie spočíva v tom, že derivačný príznak jestvuje len ako implikovaný vzťah medzi derivačným základom a tou časťou základového významu, ktorá nevošla do derivačného základu.

4. Pri priamej rozvinutej polysémii je derivačný príznak implikovaným obsahovým prvkom derivačného základu, t. j. základového významu alebo časti tohto významu. V prípade nepriamej polysémie a nerozvinutej priamej polysémie derivačný príznak (resp. celý odvodený význam) vyplýva zo súvzťažnosti derivačného základu a základového významu.

5. Rodovo-druhovému typu vzťahov medzi významami v polysémickom slove zodpovedá len priama polysémia. Implikačný a similačný typ vzťahov zahrňuje priamu aj nepriamu polysémiu.

6. Pri priamej rozvinutej polysémii sa hodnota odvodeného lexikálno-sémantického variantu potláča. Hodnota takéhoto variantu sa prejavuje pri priamej nerozvinutej a nepriamej polysémii. Hodnota je objektívnym jazykovým základom uvedomovania si derivačného, resp. motivačného vzťahu medzi základovým a odvodeným významom pri použití polysémického slova v odvodenom význame v reči (o tom, či sa tento vzťah skutočne uvedomuje hovoriacimi, rozhodujú, pravda, ďalšie faktory).

Literatúra

APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka 1974. 366 s.

BLANÁR, V.: Od myšlienkového odrazu k lexikálnemu významu. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 99—116.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. Zv. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962, s. 103—104.

DOLNÍK, J.: Obsah, pojem a lexikálny význam. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 11—22.

KACNEĽSON, S. D.: Soderžanije slova, značenije i oboznačenije. Moskva — Leningrad, Nauka 1965. 108 s.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 245.
NIKITIN, M. V.: Leksičeskoje značenije v slove i slovosočetanii. Vladimir 1974. 222 s.
ONDRUS, P. — HORECKÝ, J. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 225 s.
PECIAR, Š.: Vzťah polysémie a homonymie. Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 86—92.

Klára Buzássyová

KONTRAPUNKT VÝZNAMU A VÝRAZU V ESEJISTICKOM TEXTE

1. Pre esej je charakteristické, že sa v nej spájajú dve protichodné tendencie: vecnosť a estetickosť. Esej je úvaha na odbornú tému, ktorej zodpovedá racionálna a nocionálna reč, na druhej strane však esejistický spôsob podania sa charakterizuje ako odklon od všeobecného vedeckého výrazu na základe využívania istej obraznosti, estetických prvkov a výberu takých jazykových prostriedkov, ktoré vedia čitateľa zaujať. V esejistickom texte sa stretáme s použitím „nákladných" prostriedkov — častým opakovaním výrazu, bohatou synonymiou, uplatňovaním nápadných intervalov v hierarchizovaní pojmov (Mistrík, 1974, s. 324).

V tomto príspevku by sme radi upriamiť pozornosť na jeden spôsob pregnantnejšieho vyjadrenia istého obsahu, istej informácie, spočívajúci v tom, že jeden výrazový prostriedok sa postaví do opozície s druhým, aby plastickejšie vynikal sémantický rozdiel medzi nimi a aby sa zvýraznením netotožnosti, sémantickej diferencovanosti podľa niektorého významového komponentu dosiahla väčšia názornosť, príp. i sugestívnosť vyjadrenia, teda aj istý estetický účinok. Pri tomto spôsobe vyjadrenia nejde o radenie tradičných prostriedkov na vyjadrenie „ostrých" protikladov, akými sú medzi lexikálnymi prostriedkami antonymá alebo v rámci syntaktických prostriedkov rozličné typy opozitných konštrukcií. Ide skôr o výrazové prostriedky na vyjadrenie menej ostrých, jemnejších protikladov, ale takých, kde dištinkcia, príp. posun vo význame sú v istej súhre s posunom vo zvukovom stvárnení príslušných výrazov a sú aj vo zvukovej (výrazovej) rovine istým spôsobom signalizované. Preto tento protiklad označíme ako významový a výrazový kontrapunkt alebo ako kontrapunkt významu a výrazu.

V prácach venovaných štylistike, príp. kompozičným prostriedkom sa stretáme s pojmom kontrapunkt; napr. J. Mistrík (1977, s. 412) kontrapunkt charakterizuje ako účinný prostriedok, ktorý nepriamo, iba náznakmi a z „druhej ruky" osvetľuje situáciu hlavného deja. Vyskytuje sa

v umeleckom rozprávaní, v ktorom možno sledovať niekoľko dejových línií odrazu, ktoré sú významovo vzájomne zviazané tak, že utvárajú jedinú štruktúru. Nám nepôjde o kontrapunkt v tomto zmysle; kontrapunkt významu a výrazu, ktorému chceme venovať pozornosť, sa nerealizuje na širokej textovej ploche, lež v rámci jednej elementárnej textovej jednotky, často v rámci súvetia, príp. odseku a týka sa úrovne slova (lexémy). Ide o kontrapunktické postavenie dvoch výrazov, v ktorom vidíme väčšiu analógiu s kontrapunktom ako primárne hudobným, muzikologickým termínom, než s kontrapunktom osvetľujúcim rozloženie deja umeleckého textu.

Kontrapunkt v hudbe (lat. punctum contra punctum — nota proti note) je spôsob skladobnej práce, spočívajúci v súčasnom vedení dvoch alebo niekoľkých hlasov, ktoré sú melodicky samostatné a rytmicky od seba nezávislé, s väčším alebo menším zreteľom na súzvuky, ktoré z toho vedenia vyplývajú (porov. Příruční slovník náučný, 1963, s. 598). Tak ako je napr. v imitačnom kontrapunkte hlas, ktorý ako prvý prednáša melódiu, melodicky napodobňovaný druhým a ďalšími hlasom, pričom ide o súčasne koordinovaný pohyb niekoľkých hlasov alebo tónov tvoriacich jeden celok, tak do kontrapunktického postavenia sa dostávajú dve alebo viaceré slová vtedy, keď prvé je do istej miery zvukovo napodobňované druhým, istú časť svojho „zvukového obalu" majú spoločnú, zhodnú, istou časťou sa odlišujú a tento zvukový posun znamená súčasne i posun vo významovej stránke príslušných výrazov. Touto vzájomnou súhrou, koreláciou významovej a výrazovej zložky vzniká štylistický účinok. Takýto kontrapunkt sa môže vytvárať antonymickými slovami i čiastočne synonymnými výrazmi, zvyčajne sa však kontrapunktickým postavením zvýrazňuje sémantická diferencovanosť dvoch slov. Kontrapunkt môžu vytvárať aj celkom nezávislé a nesúvisiace jazykové jednotky, ktoré sa dostávajú do kontrastného postavenia iba v danom kontexte; významový a výrazový kontrapunkt je jav výsostne kontextový. Doménou jeho výskytu je esejistický text, lebo sa ním sprostredkúva vecnosť, pojmová presnosť aj estetická pôsobivosť vyjadrenia, ale môžeme sa s ním stretnúť aj v esejisticky ladených populárno-náučných textoch a v publicistických textoch z oblasti kultúry a umenia (v recenziách, v interwievoch, v úvodníkoch ap.).

Náš zatiaľ abstraktný výklad o významovom a výrazovom kontrapunkte skonkrétnime niekoľkými ukážkami (príklady sú vybraté z esejistických diel A. Bagina Traja majstri a Vitalita slovenskej tvorby, z knihy J. Števčeka a A. Bagina Obrazy a myšlienky, z prílohy Nového slova Nedeľa, z Romboidu, zo Slovenských pohľadov, z Revue svetovej literatúry). Z hľadiska špecifiky vzťahu významových a zvukových zložiek môžeme rozlíšiť aspoň štyri typy významových a výrazových kontrapunktov.

2.1. Prvý typ predstavujú dvojice slov, ktorých kontrapunktické postavenie je motivované primárne významom (kontrapunkt od významu k výrazu). Ide o slová so spoločným slovotvorným základom alebo aspoň so zhodným koreňom slova, ale s odlišnou slovotvornou príponou, s odlišným formantom. Kontrapunktickým postavením sa zdôrazňuje relevantný významový rozdiel medzi týmito slovami a práve ten význam, ktorého formálnym signalizátorom je rozdielnosť formantov. Do takéhoto kontrapunktu sa často stavajú epitetonické adjektíva a adjektivizované výrazy s cieľom vyjadriť istú vlastnosť, príznak nejakého javu variačne a pritom kontrastne, dialekticky protikladne, napr. raz ako stály, výsledný (rezultatívny) príznak, vlastnosť, raz ako priebehový, dynamický príznak, smerovanie k istej vlastnosti. V tejto druhej funkcii sa najčastejšie využívajú adjektivizované príčastia, ktoré si udržiavajú formálnu i významovú spätosť so slovesami (dynamickými príznakmi javov), s ktorými derivačne súvisia, napr.:

Pravdaže, svedectvo o *revolucionizujúcom* a *revolučnom* myslení o týchto veciach bude edícia „Slovenská myšlienka" čerpať z iných zdrojov a prameňov. (Noge) — Komparatívne hľadisko pomohlo odhaliť autorovi genézu i skryté súvislosti medzi jednotlivými prózami i autormi a práca sa stala dôležitým príspevkom k presnejšiemu a prehĺbenejšiemu formulovaniu poetických princípov *lyrizovanej* i *lyrizujúcej* prózy. (Petrík) — Preto Horovova bolesť je *sklamanou* a *sklamávanou* nádejou. (Bagin)

Výslednú stálu vlastnosť vyjadrujú výrazy *revolučný, lyrizovaný, sklamaný*. Vlastnosť ako priebehový, dejový príznak vyjadrujú výrazy *revolucionizujúci, lyrizujúci, sklamávaný*.

Protiklad výsledku, výsledného stavu alebo vlastnosti oproti priebehovému charakteru istého príznaku sa ešte výraznejšie vyjadruje kontrapunktickým postavením abstraktných substantív vyjadrujúcich spredmetnenú vlastnosť alebo stav a dejových substantív vyjadrujúcich spredmetnenie (priebehového) deja:

Hovoríme o sebe, že *dozrievame*, a asi je to pravda. *Zrelosť* zaiste nie je stálosť, nie je to kýžený (!) sad, v ktorom husto rastú stromy poznania a v ich tieni sladko spočívajú dozretí slovenskí junáci. Pravda o *dozrievaní* je relatívna, vzťahuje sa na naše dlhé sociálnopolitické a kultúrne detstvo i adolescenciu. (Mináč) — Pravdaže vieme, že *následnosť* nie je jednoduchý a jednoznačný mechanizmus, že v *nasledovaní* je obsiahnutý spor, že nové sa prediera zo skutočnosti aj ponad naše zámery. (Mináč) — Dôležitejšia je vnútorná, duchovná *profesionalizácia* a *profesionalita*, v nej musí byť autor silný a o ňu sa musí usilovať. (Beňo) — ... interpretácia nejakého diela môže byť *ochudobnením* len pre *chudobných*, keďže text je svojou podstatou niečím, čo zostáva voľne k dispozícii. (Gracq — prel. Jurovská)

2.2. Druhý typ kontrapunktu významu a výrazu, teda kontrapunktického postavenia dvoch výrazov motivovaných primárne ich významom, predstavujú dvojice slov, z ktorých jedno je vyjadrením „čistej" vlastnosti, kvalifikácie, druhé je vyjadrením tej istej alebo veľmi blízkej vlastnosti spolu s komponentom hodnotenia (objektívneho i subjektívneho, pozitívneho i negatívneho). Môže ísť o protiklad vzťahovej (neutrálnej) a kvalifikačnej vlastnosti schopnej nadobúdať hodnotiace a intenzifikačné odtiene. Z hľadiska formy ide opäť o výrazy so spoločným slovotvorným základom, príp. koreňom slova a s odlišnými derivačnými formantmi, napr.:

Temperamentnejší autor má dynamickejší, úsečný a subjektívny výraz. Veci posudzuje viacej *citovo*, ale menej *citlivo*. (Mistrík; porov. významy základových adjektív *citový* — týkajúci sa citu i majúci cit; *citlivý* — majúci cit vo zvýšenej miere) — Vždy som bol rád — vy ste povedali to slovo — v kontexte najradšej *búrlivom*, ba aj *búrkovom*, teda v takých literárnych vzťahoch, kde sa blýskalo, hrmelo a aj udrelo. (Mináč; *búrlivý* — kvalifikačná vlastnosť: plný búrky, rozbúrený, rušný, prudký; *búrkový* — vzťahové adjektívum, ale v danom kontexte jednoznačnejšie, pregnantnejšie poukazujúce na súvzťažnosť so slovom *búrka* v priamom i prenesenom význame) — Často nás podozrievali a často sme sa podozrievali (ba ešte sa aj podozrievame) zo zápecníctva, z uzavretosti do malých *domácich* pomerov i do *„domáckeho"* myslenia. (Noge)

V poslednom príklade je pôsobivé kontrapunktické využitie vzťahovej, sekundárne kvalifikačnej vlastnosti adjektíva *domáci* (= v domácnosti, doma, v našej krajine sa vyskytujúci) a kvalifikačného adjektíva *domácky*, ktoré popri základnom význame (pre domácnosť určený) obsahuje i komponent subjektívneho hodnotenia, vďaka ktorému môže mať pozitívne zafarbenie (príjemný, blízky, ako doma, napr. *domácke prostredie*). V našom prípade má však kontextom podmienený príznak pejoratívneho hodnotenia; spojenie *„domácke" myslenie* je totiž v anaforickom synonymickom vzťahu so slovom *zápecníctvo*.

Protikladnosť vzťahovej a kvalifikačnej, hodnotiacej vlastnosti možno ilustrovať týmito príkladmi:

Pre rozhlasovú tvorbu — ako pre všetky tvorivé oblasti viazané na technický prostriedok — je charakteristická výrazová a skladobná *zloženosť* a *zložitosť* štruktúry. (Lesňák) — ... najmä krátky *prozaický* tvar je jeho *prozatérskou* doménou. (J. Števček)

V prvej dvojici spoločným významovým prvkom je význam „pozostávajúci z viacerých častí"; adjektívum *zložitý* navyše i hodnotí označovaný jav: pozostávajúci z mnohých navzájom spletito pospájaných častí. V druhom prípade sa jednoznačne vzťahovým adjektívom *prozatérsky* odstra-

ňuje potenciálna dvojznačnosť prvého výrazu — *prozaický*, pravdaže, neznačí len písaný prózou, ale aj nepoetický, všedný, reálny (kvalifikácia s hodnotením).

2.3. Centrálnym, najklasickejším typom významového a výrazového kontrapunktu sú prípady, v ktorých výber slov postavených do kontrastu je motivovaný akoby primárne ich zvukovým ustrojením (kontrapunkt od výrazu k významu). Je to kontrapunkt i kontrast doslova medzi fónickou stránkou, znením dvoch výrazov, ktoré sú súzvučné, aliteračné, kým významy sú voči sebe rozličným spôsobom sémanticky alebo štylistickou hodnotou posunuté. Touto polaritou a konfrontáciou zvuku a významu dohromady vzniká pôsobivý celok. Z hľadiska formy spravidla nejde o zhodu základových prvkov (morfém), ale iba o zhodu prvých hlások, alebo naopak o ich (nápadný) posun alebo nejaké preskupenie. Významová odlišnosť sa môže pohybovať od synonymity, rozdielu v istom odtienku až po úplnú rozdielnosť i nesúvislosť, štylistická hodnota sa pohybuje od štylistickej rovnocennosti až po slová, ktoré sú štylistickou hodnotou i mierou expresivity príkro protikladné. Výrazná kontrapunktická platnosť takýchto dvojíc slov je podmienená práve smerom motivácie výberu výrazových prostriedkov, t. j. (v istom zjednodušení) od výrazu k významu. Pri „normálnom" vyjadrovaní totiž postupujeme opačne: hľadáme výrazy pre obsahy (významy), ktoré chceme vyjadriť.

Pekné príklady takýchto kontrapunktov môžeme nájsť v knihe esejí A. Bagina Traja majstri, ktorá je skutočne majstrovským dielom nielen pre hodnoty, ktoré už ocenili literárni kritici, ale aj pre spôsob podania, ktorého súčasťou je aj vysoko kultivovaný jazyk. Ak V. Petrík v súvislosti s knihou Traja majstri poukazuje na nástojčivosť, plnú osobnú zaujatosť, ale i ľahkosť, s akou sa A. Bagin zmocňuje svojho predmetu, a istú uvoľnenosť, možno povedať, že tieto charakteristiky platia nielen pre Baginovu kritickú metódu, ale aj pre jeho spôsob vyjadrovania. Jazyk v knihe Traja majstri je uvoľnenejší, nespútanejší, pri všetkej vážnosti obsahu aj hravejší, menej akademický ako jeho predchádzajúce diela. Je to jazyk par excellence esejistický, charakterizuje ho nielen vecnosť, racionálnosť, ale aj estetickosť, pôsobivosť výrazu. Možno to dokumentovať aj kontrapunktickými vyjadreniami:

Aj Čechovových hrdinov zabíja ustavičné *snenie* a *cnenie*, rojčenie, hmlisté túžby. — Toto je skutočný Flaubert, Flaubert viery, nie skepsy, *citu*, nie *cynizmu*. — Vládla tam monotónnosť a nuda. Ak si vypožičiame formulku Jána Števčeka, *čin* tu vychádzal navnivoč, menil sa v *nič*. *Čin* — *nič*.

Ako vidieť, v prvom prípade *(snenie — cnenie)* sa rozdiel vo výrazovej stránke slov týka iba začiatočnej, iniciálovej hlásky. Zhoda i rozdiel v zvu-

kovom stvárnení týchto slov, v označujúcom sú vzhľadom na platnosť známej saussurovskej tézy o nemotivovanosti jazykového znaku vo vzťahu k označovanému, k významovej stránke týchto slov náhodným javom. Autor ich však použil v nenáhodnom zoskupení, fonematický rozdiel v iniciálových hláskach (fonémach) korešponduje s významovým rozdielom medzi týmito slovami. Posun vo formálnej (zvukovej) stránke vytvára kontrapunkt s posunom vo významovej stránke týchto dvoch slov. Vo formálnej i významovej stránke každého člena dvojice nachádzame pritom spoločné aj odlišné komponenty. Obidve slová sú označením istých emocionálnych stavov. Ak slovo *snenie* značí náladové, snivé premýšľanie, slovo *cnenie* značí premýšľanie s pocitom clivoty, smútku. V druhej dvojici slov *(cit — cynizmus)* sa zvukový a významový kontrapunkt vytvára tak, že zvukovo ide o rozličné slová, ktoré majú „náhodou" spoločné znenie prvej slabiky, významovo ide o protikladné, v istom zmysle antonymické slová (*cynizmus* je vlastne bezcitnosť, opak citu). Efektný kontrapunkt predstavuje tretí príklad *(čin — nič)*, kde druhé slovo dvojice je z hľadiska lineárneho radenia „zvukov" zrkadlovým odrazom, opakom prvého, evidentný je významový protiklad.

Pôsobivý kontrapunkt vytvoril A. Bagin (s. 69) zo slov *hudba* a *huba:*

Roy vo vyššie citovanej eseji o francúzskom spisovateľovi poznamenal: „Flaubert sa domnieval, že sa dá štýl vyskúšať v *hudbe.*" Ale to je práve ono, ak odhliadneme od zbytočnej expresivity súdu! Roy tu preukázal dojemnú nevedomosť, veď túto tézu potvrdzuje napríklad moderná fonológia a teória verša, a mnohí autori by veru urobili dobre, keby vyskúšali *„v hube"* nosnosť svojich viet.

Je to kontrapunkt slov, ktoré sa zvukovo iba nepatrne navzájom odlišujú (hláskou *-d-*), sú však výrazne protikladné významom, ale predovšetkým svojou štylistickou hodnotou: hovorové pejoratívne slovo *huba* je oproti neutrálnemu, nocionálnemu slovu *hudba* v príkrom protiklade; v celkovo nocionálnom kontexte pôsobí ako šokujúci, frapantný prostriedok. Medzi obidvoma slovami môžu pritom existovať aj rozličné asociačné spojivá (napr. *hudba* — znieť, *huba* — ústa „nástroj znenia" alebo jeho opaku).

Kontrapunktické použitie slov motivované akoby primárne ich zvukovými kvalitami môžeme nájsť aj u viacerých iných autorov odborných i publicistických esejisticky ladených textov:

Nepochybujeme, že jestvuje raz priama, inokedy nepriama závislosť medzi koncepciami dobovej *„logickej"* výstavby sveta a *„poetologickej"* výstavby literárneho diela. (Čepan)

Kontrapunkt tu vznikol z napätia medzi formálnou a významovou stránkou vyznačených výrazov: slovo *poetologický* sčasti zvukovo imituje prvý výraz, je s ním uvedené do povrchovej, ale v skutočnosti do falošnej, iba zdanlivej derivačnej súvislosti; využíva sa tu rovnaké znenie, homofónnosť dvoch foriem — adjektíva *logický* odvodeného od slova *logika* a nesamostatného derivačného segmentu *-logický,* pomocou ktorého sa tvoria názvy vedných disciplín a poddisciplín *(poeto-lógia, muziko-lógia* ap.), teda významovo odlišných a nezávislých prvkov. Aj tu sa však zachováva princíp kontrapunktu: vytvára sa vyšší, zmysluplný celok z primárne nesúvisiacich, nezávislých pojmov. Okrem toho kontrapunkt medzi výrazmi *logický* a *poetologický* možno v danom kontexte chápať aj v čisto významovej rovine. Výrazy *logický* a *poetologický* môžu odkazovať na dve fázy výstavby literárneho diela: prvú — skôr intuitívnu (odrážajúcu logickú výstavbu sveta), druhú, v ktorej autor vnáša do textu svoj program, svoju poetológiu. (Za ústne upozornenie na takéto chápanie citovaných výrazov vďačíme S. Rakúsovi.)

Vyšší celok vzniká z dvoch výrazov aj v nasledujúcich prípadoch:

Etické otázky boli vždy *aktuálne,* dnes sú *akútne.* (Šabík) — Andruška... Taký intímnejší introvert. Osobnejšie ako iní zainteresovaný o deje vnútri a doma, v *bytostiach* a v *bytoch.* (P. Števček)

Zvukovo sa tu opakujú iniciálové skupiny hlások, v prvom prípade sú slová významovo späté vzťahom čiastočnej synonymity, z ktorých druhé je výraznejším, intenzívnejším vyjadrením pomenúvanej vlastnosti (*aktuálny* — časovo vhodný, naliehavý; *akútny* — naliehavý, pálčivý); v druhom prípade sa zvukový a sémantický kontrapunkt slov *bytosti* — *byty* umocňuje i vzťahom k predchádzajúcim kontextovým slovám, k dvojici *vnútri* a *doma.* Stoja tu v protiklade sémantémy (bytosť), živý tvor, jeho vnútro oproti domovu, príbytku (živej bytosti) i jej existencii (jestvuje tu totiž i možnosť odkázania na homonymitu lexém *byt*[1] — miestnosť na bývanie, *byt*[2] — zastar. bytie, existencia, život; porov. Slovník slovenského jazyka. 1., s. 150).

2.4. Kým v predchádzajúcom treťom type kontrapunktu zvuková a významová zložka kontrapunktických výrazov boli v istej vyváženosti, v rovnováhe, štvrtý typ by sme mohli charakterizovať ako čisto sémantický; kontrapunkticky sa tu využívajú rozličné typy lexikálnych antoným, slov opačného významu, utvorených od (formálne) rozdielnych základov, alebo sa tu používajú výrazy, ktoré sa dostávajú do antonymického protikladu v istom kontexte napr.:

Od obrazov panteistického *rozžitia sa* zelene a zvieratstva však autor náhle

prechádza k obrazom *zmŕtvenia* a clivoty. (Bagin) — V týchto dvoch portrétoch Flaubert vyhrotil do krajnosti protirečenie *zmyslovosti* a *duchovnosti* v erotickom vzťahu. (Bagin) — Lenže to, čo tam bolo púhym (!) *porovnávaním*, pretože postihovalo iba povrch skutočnosti, sa u Válka stáva v pravom zmysle slova *konfrontáciou;* zasahuje a rozochvieva všetky vrstvy reality, ktoré sú mu ako básnikovi dostupné. (Bagin) — Všetky charakterizuje črta intenzívneho osobného záujmu a bytostného *zainteresovania.* Sú pravým opakom *nezúčastnenosti* a chladného odstupu. (Petrík) — Zvýšenú pozornosť venoval *„lyrizmu"* a *„sociálnosti"*, ich vzájomnej opozícii a vzájomnému prenikaniu v niekoľkých prozaických radoch. (Petrík) — Na *kultúru* sa nedopláca, dopláca sa na *nekultúrnosť.* (Mináč)

Do antonymického kontrapunktu sa môžu vďaka kontextu a syntaktickej konštrukcii dostať aj synonymné výrazy: *Dušek si vyberá, aby mohol byť komplexne pravdivý, je p r i v e ľ m i s e r i ó z n y, aby mohol byť c e ľ k o m v á ž n y.* (Halvoník)

Keďže pri tomto poslednom type ide už vlastne o antonymá ako tradičné, bežné prostriedky na vyjadrenie protikladov, možno aj pochybovať, či je možné tento posledný typ rátať ku kontrapunktickému vyjadrovaniu v takom zmysle, ako sme ho vymedzili. Ak tretí typ kontrapunktu je skutočne centrálny, taký, ktorý nás viedol vôbec k myšlienke poukázať na tento osobitný jazykový a štylistický prostriedok, posledný typ je už skôr na periférii tohto javu, tvorí plynulý prechod k iným prostriedkom na vyjadrenie kontrastu a protikladu, akým je napr. hromadenie antoným.

3. V príspevku sme si nenárokovali podať vyčerpávajúcu klasifikáciu alebo presne vyčísliť typy kontrapunktu. Chceli sme len poukázať na to, akými rozličnými spôsobmi môže autor populárno-náučného, príp. esejistického textu dosahovať (niekto vedome, niekto možno skôr intuitívne) pregnantnosť a súčasne aj estetickú pôsobivosť vyjadrovaného obsahu.

Na záver by sme chceli ešte uviesť dve poznámky: 1. Kontrapunktické vyjadrovanie často používal A. Matuška, ktorého dielo si z tohto hľadiska zasluhuje osobitnú pozornosť. 2. Tak ako každý iný štylistický prostriedok, aj kontrapunktické vyjadrovanie treba používať s mierou. Aby spĺňalo nocionálnu aj estetickú funkciu, neslobodno ho nadužívať.

Literatúra

MISTRÍK, J.: Esejistický štýl. Slovenská reč, *39*, 1974, s. 321—332.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 412.
Příruční slovník náučný. 2. Red. V. Procházka. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1963, s. 598.
Slovník slovenského jazyka. 1.—6. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968.

Konštantín Palkovič

VOKALIZÁCIA PREDPÔN V SLOVENČINE

1. Viacerí slovenskí jazykovedci venovali pozornosť vokalizovaným predložkám (Peciar, 1947; Letz, 1937; Jóna, 1962; Dvonč, 1978; Morfológia, 1966, s. 631n.), kým vokalizované predpony sa zatiaľ nestali predmetom bližšieho záujmu. V našom príspevku sme si vzali za cieľ preskúmať, ktoré predpony sa vokalizujú a v ktorých prípadoch.

2. V slovenčine sa neslabičné i slabičné predpony, ktoré sa končia na spoluhlásku, v istých pozíciách vokalizujú. Sú to predpony končiace sa: a) na spoluhlásku *d: nad-/nado-, od-/odo-, pod-/podo-, pred-/predo-*, b) na spoluhlásku *z (s): bez-/bezo-, roz-/rozo-, vz-/vzo-, s-, z-/zo-*, c) na spoluhlásku *b: ob-/obo-*, ako aj na spoluhlásku *v: v-/vo-*. Nevokalizované predpony sa používajú vo väčšom počte slov, preto sa tu zameriame na slová, v ktorých sa vyskytujú vokalizované predpony. Najčastejšie ide o tieto prípady vokalizovaných predpôn (osobitne uvádzame slovesá, v druhej skupine ostatné slovné druhy, v tretej dvojtvary s vokalizovanou i nevokalizovanou predponou):

nado-: nadovšetko;

odo-: odobrať (sa), odohnať, odohrať (sa), odomknúť, odopäť/odopnúť, odopchať, odoprieť (si), odorvať (sa), odoslať, odovzdať; odobierka, odosielací, odosielateľ, odovzdaný (odovzdane, odovzdanosť), odovzdávka; odokryť i odkryť (v Pravidlách 1971 len *odkryť*), odostlať i odstlať, odoprať i odprať, odostrieť i odstrieť;

podo-: podomlieť, podopäť/podopnúť, podoprieť (sa), podozrievať; podopierka, podošva, podošvica, podozrenie, podozrievavý (podozrievavo, podozrievavosť), podozrivý (podozrivo, podozrivosť); podobrať (sa) i podbrať (sa), podožrať i podžrať;

predo-: predostrieť, predoslať; predodňom, predohra, predošlý, predovšetkým;

bezo-: bezodný (popri bezdný);

rozo-: rozobrať, rozohniť sa, rozohrať (sa), rozochvieť, rozoklať, rozopäť (sa), rozopnúť (sa), rozoprať, rozoprieť, rozorvať, rozoschnúť sa, rozoslať, rozosmiať (sa), rozosniť sa, rozospievať (sa), rozostavať, rozostaviť (sa), rozostlať, rozostrieť (sa), rozostúpiť sa, rozoškrieť (sa), rozoštvať, rozovrieť (sa), rozoznať; rozoberateľný, rozohnený, rozohrávací, rozohrávač, rozohrávka, rozochvenie, rozochvený (rozochvene, rozochvenosť), rozoklaný, rozopra, rozorvanec, rozorvaný (rozorvane, rozorvanosť), rozosmiaty, rozospatie i rozospanie, rozospatý (rozospatosť), rozostavaný, rozoštvaný, rozovierací, rozoznateľný (rozoznateľnosť), rozoznávací; rozodrať i rozdrať, rozodniť sa i rozdniť sa, rozodrieť i rozdrieť, rozozvučať (sa) i rozzvučať (sa), rozotrieť i roztrieť, rozostúpiť sa i rozstúpiť sa, rozosiať i rozsiať, rozoštekať sa i rozštekať sa;

vzo-: vzopäť sa/vzopnúť sa, vzoprieť sa; vzostup, vzostupný;

zo-: zodrať, zodrieť, zodvihnúť (sa), zohnať, zohrať (sa), zohriať (sa), zomdlieť,

zomknúť (sa), zomlieť, zomrieť, zopäť/zopnúť, zoprieť sa, zopsuť (sa), zoradiť (sa), zosadiť, zoschnúť, zoskákať, zoskupiť (sa), zoslabiť, zoslať, zosmutnieť, zosobášiť, zošalieť, zošedivieť, zošľachtiť, zošiť, zoškrabať (sa), zostreliť, zostrihnúť, zostrojiť, zostúpiť, zosypať, zosúladiť, zošmyknúť (sa), zotať, zotlieť, zotmieť sa, zotrieť, zotrvať, zovrieť, zošedivieť, zovšednieť, zovšeobecniť, zozelenieť, zozbierať, zoznámiť sa, zožať, zožltnúť; zohraný, zohriaty, zohrievač, zomdletý, zomknutý, zoradište, zoschnutý, zoskok, zostava, zostrel, zostup, zosuv, zoširoka, zotrvačník, zovnútorný, zovšade, zovšadiaľ, zozadu, zoznam, zovšednenie; zodvihnúť i zdvihnúť;

obo-: obomknúť, obopäť/obopnúť, oboplávať, oboslať, oboznámiť (sa), oboznať sa; oboznamovací, obozretný (obozretne, obozretnosť); obohnať (sa) i obhnať (sa), obohrať i obhrať; ,

vo-: vojsť, vopchať (sa), vošmyknúť sa, votkať, votknúť, votrieť (sa), vovábiť, vovaliť (sa), voveslovať, voviať, voviesť, voviezť (sa), vovlieť (sa), vovŕtať (sa); vopred, voslep, vospolný (vospolne, vospolnosť), vospolok, vospust, vospustný (vospustne), votrelec, vovedne/vovedno; vodrať sa, zried. i vdrať sa, vodrieť sa i vdrieť sa, vohnať i vhnať (v Pravidlách len ***vodrať sa, vodrieť sa, vohnať***).

Najčastejšie sa vyskytuje predpona *zo-* (vyše 200 slov, údaje sú podľa stavu v Slovníku slovenského jazyka bez prihniezdovaných slov) a predpona *rozo-* (vyše 50 slov). Po nich nasledujú predpony *vo-* (do 30 slov), *odo-* (vyše 25 slov), *obo-* (14 slov) a *podo-* (13 slov). Iba malý počet slov je utvorený predponami *predo-* a *vzo-* (6—8 slov), po jednom slove predponami *nado-* a *bezo-*.

2.1. Výskyt vokalizovanej predpony je fonologicky podmienený iba v istej časti slov, ktoré sú zakončené na rovnakú alebo blízku (spôsobom, príp. miestom tvorenia) spoluhlásku, ako sa začína základ slova. Takáto podmienenosť je predovšetkým pri neslabičných predponách *z-/s-* a *v-*.

V slovenčine nemôžu byť na začiatku slova dve rovnaké spoluhlásky, a preto sa neslabičná predpona rozširuje o vokál *o*. Vokalizácia predpony *v-* nastáva pred spoluhláskou *v*, ktorá je na začiatku základového slova: *voviesť, vovliecť (sa), vovedne, vovábiť*. Predpona *s-* (vo výslovnosti a pravopise *z-*) sa vokalizuje nielen pred spoluhláskou *s*, ale aj pred spoluhláskami *ž* a *š*, ktoré sú na začiatku alebo v skupine s inou spoluhláskou na druhom mieste základového slova, napr. *zoschnúť, zoskočiť, zožať, zošalieť, zošedivieť, zopsuť sa, zovšednieť, zovšeobecniť*. Nevokalizovaná predpona *z-* sa vyskytuje pred začiatočným *ž* výnimočne v slove *zžiť sa*.

Pred spoluhláskami *z* a *s* sa vokalizuje aj neslabičná predpona *vz-: vzostup, vzostupný*.

Pri predpone *roz-* je vokalizácia fonologicky podmienená iba v niektorých slovách s dvojslabičným základom. No aj tu sa vyskytujú formy s nevokalizovanou predponou, napr. *rozostavať/rozstavať, rozostaviť (sa)* i *rozstaviť (sa), rozostúpiť* i *rozstúpiť, rozoštekať sa* i *rozštekať sa, rozozvučať (sa)* i *rozzvučať (sa)*. Pri jednoslabičných základoch nezáleží na akosti

začiatočnej spoluhlásky. Vokalizácia nastáva nielen pred rovnakými alebo podobnými spoluhláskami, ale aj pred inými, napr. *rozožrať, rozoznať, rozosmiať (sa), rozobrať, rozoklať.*

Pri dvojslabičných i trojslabičných základoch je bežná nevokalizovaná predpona, napr. *rozsmútiť, rozsobášiť, rozspievať (sa), rozstrihnúť, rozstreliť, rozsušiť sa, rozsvietiť, rozsypať, rozšíriť (sa), rozšliapať, rozštiepiť, rozštvrtiť, rozzelenať sa, rozzlostiť sa, rozžeraviť, rozžialiť sa.* Jednoslabičné základy substantív, ako *rozsah, rozsev, rozsyp, rozstrih, rozstup* a i. sú druhotné, utvorené už od predponových slovies.

Predpona *ráz-* ako variant predpony *roz-* sa nevokalizuje: *rázštep, rázsvit, rázsocha.*

Predpona *ob-* sa vokalizuje pred začiatočným *p: oboplávať, obopnúť.*

Predpona *bez-* sa pred spoluhláskami *z* a *s* nevokalizuje, napr. *bezzemok, bezzubý, bezstarostný, bezsenný.* Nevokalizujú sa ani predpony končiace sa na spoluhlásku *d* pred spoluhláskami *d* a *t: naddvihnúť, poddať sa, poddozorca; preddomie, oddiel, oddialiť; podtatranský, predtucha, odtrúbiť.*

2.2. Pri slovách, ktorých základové slovo sa začína na inú spoluhlásku, ako sa končí predpona, je vokalizácia podmienená najmä spoluhláskovou skupinou základového slova a dĺžkou základu.

Vokalizované predpony sa vyskytujú pred spoluhláskovou skupinou základového slova najmä vtedy, keď je toto základové slovo jednoslabičné. Pritom nie je rozhodujúce, aké spoluhlásky sú v spoluhláskovej skupine. Pred rovnakou spoluhláskovou skupinou môžu totiž byť v niektorých slovách vokalizované predpony, v iných zasa nevokalizované, napr. *podo-prieť — nad-priasť; predo-strieť — od-strihnúť; podo-zrievať — ob-zrieť sa; rozo-štvať — roz-štvrtiť.*

Vokalizácia predpony je podmienená historickým vývinom daných slov, hláskovými zmenami pri slovách s neslabičnou koreňovou morfémou, ktorá vznikla po zániku slabého (nepárneho) jeru, resp. po metatéze. Samohláska *o* v predpone je vlastne výsledkom vokalizácie silného (párneho) jeru, napr. *odobrať, predostrieť, bezodný, predošlý, podošva, rozopra.*

2.3. Pred dvojslabičnými základmi je vokalizácia predpony zriedkavejšia. Aj tu, podobne ako pri slovách s jednoznačným základom, resp. s neslabičnou koreňovou morfémou, ide o slová, pri ktorých je vokalizácia podmienená historickým vývinom, napr. *predovšetkým, nadovšetko, podozrievať.* Zriedkakedy nastáva vokalizácia analogicky podľa slov s predponou *zo-*, napr. *oboznámiť* (podľa *zoznámiť*), *vošmyknúť sa* (podľa *zošmyknúť sa*).

2.4. Analógiou si možno vysvetliť vokalizovanú predponu aj pri slovesách s viazaným slovotvorným základom *-päť (rozopäť, odopäť)* podľa variantných foriem na *-pnúť (rozopnúť, odopnúť).*

Pri základoch začínajúcich sa na jednu spoluhlásku má vokalizovaná predpona významovo rozlišovaciu funkciu, napr. oproti slovu *zoťať* stojí slovo *sťať* s čiastočne odlišným významom.

Rozlišovaciu funkciu má vokalizovaná predpona aj pri adverbiu *vopred* (časový význam) oproti forme *vpred* (miestny význam). Inak je pri adverbiách výskyt vokalizovaných predpôn obmedzený. Príslovky s vokalizovanou predponou sú alebo zriedkavejšie *(voslep)*, knižné *(voskrz)*, alebo sa vyskytujú iba v ustálených spojeniach: *vospust sveta, dobrý večer vospolok!*

3. Naskytá sa otázka, či sa vokalizovaná predpona zachováva vo všetkých slovesných tvaroch a v obidvoch vidových formách, inými slovami, či sa analógia uplatňuje aj vtedy, keď z fonologických dôvodov ani historicky nie je vokalizácia odôvodnená. Príklady ukazujú, že vo väčšine slovies sa v takýchto prípadoch uplatňuje analógia. Zvyčajne obidve vidové formy a všetky slovesné tvary zachovávajú vokalizovanú predponu, napr.:

odobrať — odoberať, rozobrať — rozoberať, rozoslať — rozosielať, rozožrať — rozožierať, rozoprieť — rozopierať, voviesť — vovádzať, zodrať — zodierať, zomlieť — zomieľať, zomrieť — zomierať, zoschnúť — zosychať/zoschýnať, zoslať — zosielať, zotrieť — zotierať, zovrieť — zovierať, zožrať — zožierať, zohnúť — zohýbať/zohýnať; odohnať — odoženie, rozobrať — rozoberie, rozožrať (sa) — rozožerie (sa) atď.

V niektorých prípadoch má vokalizovanú predponu iba dokonavé sloveso, v ktorom sa základové slovo začína na spoluhláskovú skupinu, kým nedokonavé sloveso, v ktorom sa základové slovo začína iba na jednu spoluhlásku, má nevokalizovanú predponu. Dokonavý vid sa vokalizovanou predponou odlišuje od nedokonavého vidu. Dvojice odlišujúce sa vokalizovanou predponou sú napr.:

obohnať (sa) — obháňať (sa), odohnať — odháňať, odomknúť — odmykať (ale aj odomykať i odomkýnať), odopäť (sa) / odopnúť (sa) — odpínať (aj odopínať [sa]), podomlieť — podmieľať (i podomieľať), podoprieť (sa) — podpierať (i podopierať [sa]), rozohnať (sa) — rozháňať (sa), rozopäť/rozopnúť — rozpínať/rozopínať, vojsť — vchádzať, votrieť — vtierať, vohnať — vháňať, vzopäť (sa)/vzopnúť (sa) — vzpínať (sa), vzoprieť (sa) — vzpierať (sa)/spierať (sa), zohnať — zháňať/zoháňať, zopäť/zopnúť — zopínať (i spínať), zovrieť (sa) — zvierať (sa).

Zriedka sa vokalizovaná predpona uplatňuje iba v jednej časti tvarov. Tvary utvorené od neurčitkového kmeňa s neslabičnou koreňovou morfémou majú vokalizovanú predponu, tvary od prítomníkového kmeňa, v ktorých sa neslabičná koreňová morféma stala slabičnou, majú nevokalizovanú

predponu. Ide o malý počet slov, ako *rozoklať — rozkole, rozoprať — rozperie, vodrať (sa) — vderie (sa), vohnať — vženie.*

4. Na rozdiel od predložiek, ktorých vokalizáciu ovplyvňujú prevažne fonologické činitele (aby sa odlíšili dve rovnaké alebo blízke spoluhlásky), vokalizácia predpôn je ovplyvnená nielen fonologickými, ale aj inými činiteľmi.

Fonologicky je podmienená vokalizácia pri neslabičných predponách *z-(s-), v-* a *vz-*, a to vtedy, keď sa základové slovo začína na rovnakú spoluhlásku, resp. na spoluhlásku, ktorá je spôsobom, príp. miestom tvorenia blízka. Vokalizácia predpôn *v-* a *z-/s-* má isté paralely s vokalizovanými predložkami, porov. *zoskočiť:* zo skaly, *voviesť:* vo výbore. Fonologická podmienenosť vokalizácie sa prejavuje aj pri predponách *ob-* a čiastočne i *roz-*, ktoré nemajú paralelu medzi predložkami. Pri predpone *roz-* sú častejšie nevokalizované podoby.

Ak sa základové slovo začína na odlišnú spoluhlásku, ako je spoluhláska na konci predpony, vokalizácia sa uplatňuje prevažne pri jednoslabičných základových slovách, ktoré sa začínajú na spoluhláskovú skupinu, pričom je podmienená historickým vývinom a vokál *o* je pokračovaním vokalizovaného silného jeru. Pri dvojslabičných základových slovách alebo pri základových slovách s jednou spoluhláskou na začiatku vokalizáciu podmienili uvedené historické činitele, významovo rozlišovacie faktory alebo analógia.

Analógia sa často uplatnila pri vokalizácii v takých slovesných formách navzájom odlišných druhom kmeňa alebo vidom, v ktorých by sa z fonologických alebo historických dôvodov nežiadala. Výnimku tvorí vypočítateľný počet slov, pri ktorých sa tvary utvorené od neurčitkového kmeňa odlišujú formou predpony od tvarov utvorených od prítomníkového kmeňa (napr. *rozoklať — rozkole),* ako aj formy dokonavého vidu od foriem nedokonavého vidu (napr. *vohnať — vháňať*).

Rozdiely vo vokalizácii predpony pri dvoch vidových formách nám umožňujú spresniť doterajšie poznatky o tvorení nedokonavého vidu predponových slovies. Možno ich formulovať takto: pri tvorení nedokonavého vidu niektorých predponových slovies s neslabičnou koreňovou morfémou, ktorých základ sa začína na spoluhláskovú skupinu (napr. *-hnať*), koreňová morféma sa v nedokonavom vide stáva slabičnou (čiže v koreni sa strieda vokál s nulou) a vokalizovaná predpona sa mení na nevokalizovanú.

Literatúra

DVONČ, L.: *Odo dňa — od dňa.* Slovenská reč, *43,* 1978, s. 62—63.
JÓNA, E.: V ôsmej, či vo ôsmej triede? Slovenská reč, *27,* 1962, s. 58.
LETZ, B.: Vokalizácia predložiek. Slovenská reč, *6,* 1937/1938, s. 191—197.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1966. 896 s.
PECIAR, Š.: O užívaní slabičnej a neslabičnej podoby predložiek *v, s/z, k* v slovenčine. Slovo a tvar, *1,* 1947, s. 43—49.
Pravidlá slovenského pravopisu. 11. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1971. 424 s.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1959—1968. 6 zv.

DISKUSIE

František Kočiš

OD PRAMEŇOV PO SÚČASNOSŤ
(Ešte slovíčko do diskusie o teórii spisovného jazyka)

Pri uvažovaní o súčasných problémoch teórie spisovného jazyka nie je možné nevrátiť sa do minulosti, na samý začiatok slovenčiny, a to aspoň za pomoci dvoch publikácií, ktoré vyšli v Matici slovenskej a v Osvete v Martine, dvoch vzácnych knižiek R. Krajčoviča Svedectvo dejín o slovenčine (1977) a Pri prameňoch slovenčiny (1978), ktoré oslavne, ale aj prísne vedecky dosvedčili kontinuitu existencie a rozvoja slovenčiny. Autor hneď na začiatku Svedectva konštatuje toto: „... bezmála storočná polemika o slovenčine sa skončila a skončila sa víťazstvom pravdy: slovenčina je od začiatku jazyk samobytný, t. j. nevznikol na ujmu nijakého jazyka. Jej domovské právo je uprostred slovanských jazykov, tam sa ona zrodila, žila a dodnes žije. V rodine slovanských jazykov má svojich najbližších i vzdialených, ale vždy príbuzných. Slovenčina má teda svoju históriu ako ostatné slovanské jazyky."

Nad vývinom slovenčiny prehrmeli teda veky a jej bezmála tisícročná história je ako dlhá púť Váhu od tatranských prameňov cez zurkotajúce potôčiky a potoky až po majestátny tok Považím a jej ústie do európskej rieky Dunaj. Podľa výkladu nášho známeho etymológa prof. Š. Ondruša rieka Váh nesie vo svojom mene svetlo, jas, je to „svetlá rieka" (Ondruš, 1972). Aj slovenčina sa vo svojom dejinnom vývine stala prameňom a tokom národného svetla, neuschýnajúcim, nezhasínajúcim zdrojom národnej integrity, ale aj prostriedkom, ktorý nás komunikatívne spája s európskou i svetovou kultúrou a históriou a dnes všetky tieto atribúty nepochybne znásobuje. Dejiny svedčia o tom, ako sa slovenčina utvárala od čias Veľkej Moravy, prebíjala sa stáročiami feudálneho Uhorska, skromne sa tisla do latinských textov, potom smelšie ohlásila svoju prítomnosť v českých textoch, keď už v 15. stor. sa objavil aj slovenský list. Potom sa slovenčina začala prejavovať v písomnostiach zo západného, stredného a východného Slovenska. 17. a 18. storočie svedčí o rozvoji predspisovnej slovenčiny v podobe tzv. kultúrnej západnej, strednej i východnej slovenčiny. Napokon prišiel čas muža obklopeného neveľkou skupinou národovcov, učencov, spisovateľov a básnikov, ktorý vyriekol historickú ponuku: „Slováci, píšte po slovensky. Tu máte slovo moje o reči vašej." A dal svojim rodákom slovník, grama-

tiku, pravopis a ešte mnohé iné výklady o slovenčine. V nich vyložil svoju predstavu o slovenčine, ktorou chcel spojiť a zjednotiť všetkých Slovákov. Táto slovenčina sa potom zaniesla do všetkých kútov Slovenska vo veršoch Hollého, v náučnej spisbe Fándlyho a v spolkovej činnosti Tovarišstva.

Aby sa však slovenčina mohla a mala stať reprezentantom a integračným činiteľom národa a národného života, bolo jej treba pevnejšie spojiť národnú prítomnosť s dávnou minulosťou. Na to bola predurčená štúrovcami kodifikovaná stredná slovenčina. Ako píše R. Krajčovič — bol to útvar kovaný ťažkými dejinami ľudu, pritom priebojný a perspektívny. Štúr a štúrovská epocha je už svedectvom zápasu o spisovnú slovenčinu, akú vlastne poznáme aj dnes. Potom sa ešte veľa premlelo okolo konštituovania spisovnej slovenčiny. Mená ako M. Hattala, J. Viktorin, F. Mráz, neskôr S. Czambel, J. Škultéty a i. stáli ako míľniky na dlhej ceste spisovnej slovenčiny do prelomu 20. storočia a do vzniku Československej republiky. Zápas o spisovnú slovenčinu neprestal ani v nových podmienkach, hoci v podstate už nešlo o jej existenciu, skôr o vnútornú formu jej existencie. Do popredia sa dostali špecifické otázky: pravopisné pravidlá, charakter slovnej zásoby, jej vzťah k nárečiam, politické pozadie vypracovania teórie spisovnej slovenčiny atď. Medzivojnové obdobie bolo obdobím rýchleho rozvoja spisovnej slovenčiny s mnohými kladmi i nedostatkami, obdobím „všeobecnej, odbornej i spoločenskej prípravy na funkčný rozkvet spisovnej slovenčiny ako plnohodnotného spisovného jazyka“ (porov. Blanár — Jóna — Ružička, 1974, s. 223).

Po roku 1945 prišlo obdobie prudkého rozvoja spisovnej slovenčiny a nastal aj čas vypracovania novej teórie spisovnej slovenčiny na nových spoločenských, vedeckých i filozoficko-metodologických základoch. Ani teraz sa teória spisovného jazyka nevypracúvala aprioristicky. Oporou tu bola najmä teória spisovného jazyka Pražského lingvistického krúžku, ale konštituovanie novej teórie spisovnej slovenčiny prebiehalo via facti: vydaním Pravidiel slovenského pravopisu r. 1953 a v tom istom roku aj Slovenskej gramatiky E. Paulinyho, J. Ružičku a J. Štolca, gramatiky, ktorá slovenskej kultúrnej verejnosti predstavila spisovnú slovenčinu vo všetkých jej rovinách, v ucelenom systéme. Potom nasledoval Slovník slovenského jazyka v šiestich zväzkoch, a to od r. 1959—1968. Tieto roky, to bola nákova, na ktorej sa kuli a prekúvali názory najlepších slovenských jazykovedcov na podstatu spisovnej slovenčiny. Neraz sa tu aj iskrilo, ale aj rýdze zlato musí prejsť skúškou ohňa, ak má dostať tvar vzácneho šperku.

V r. 1955 sa konala konferencia o norme a kodifikácii spisovného jazyka, na ktorej sa prediskutovali najhlavnejšie problémy spisovnej normy a jazykovej kultúry (porov. Slovenská reč, *20*, 1955, s. 193—279). Bol to úspeš-

ný pokus o formovanie teórie súčasnej slovenčiny, pravda, formulovaný iba diskusne, pretože — ako to konštatoval Š. Peciar v závere konferencie — ešte nebolo možné hovoriť o jednotnosti názorov ani v najzákladnejších otázkach, ale bol to pozitívny príklon k riešeniu teórie spisovnej slovenčiny na základe marxistického chápania jazyka. Na konferencii sa povedalo mnoho cenných myšlienok, názorov i základných právd o spisovnom jazyku, ku ktorým by sa bolo treba stále vracať, aby sme dnes neobjavovali to, čo už bolo vtedy objavené a vedecky sformulované.

Po siedmich rokoch (r. 1962) sa konala konferencia o vývinových tendenciách súčasnej spisovnej slovenčiny a o problémoch jazykovej kultúry na Slovensku (porov. Jazykovedné štúdie, 1963). Ústrednou témou boli otázky vývinových tendencií v stavbe spisovnej slovenčiny, otázky štýlového rozvrstvenia súčasnej spisovnej slovenčiny, otázky jazykovej kultúry, odbornej terminológie, vzťahu spisovného jazyka a nárečia a pod. Možno povedať, že to bol opäť istý krok vpred vo vypracovaní teórie spisovnej slovenčiny a jej funkcie v národnom spoločenstve. Konštatovalo sa, že spisovná slovenčina sa dnes môže porovnávať s ktorýmkoľvek spisovným jazykom, ale mnohé otázky ostali nedoriešené najmä z hľadiska vzťahu slovenčiny a češtiny, spisovnej slovenčiny a nárečí, z hľadiska teoretických i praktických otázok jazykovej kultúry a jazykovej výchovy.

Šesťdesiate roky boli v našej jazykovede rokmi nezvyčajnej aktivity, kvasu, výmeny názorov, postojov, vypätého úsilia o objasnenie všetkých stránok spisovného jazyka, no najmä o vypracovanie teórie spisovného jazyka, o odpoveď na otázku, čo spisovný jazyk vskutku je a aké sú cesty, spôsoby na jeho čo najúčinnejšie uplatnenie v našej spoločnosti, na odkrytie jeho systému čiže na uchopenie jeho normy a štylistického rozvrstvenia. Slovenskí jazykovedci v tomto storočí absolvovali doma šesť vedeckých konferencií a treba povedať, že ich výsledky boli neobyčajne prospešné pre slovenskú jazykovedu i pre celú našu kultúrnu verejnosť. Boli to okrem spomínanej konferencie r. 1962 dve konferencie o umeleckej próze, o Slovníku slovenského jazyka a najmä konferencia o kultúre spisovnej slovenčiny v r. 1966, z ktorej materiály vyšli v r. 1967 v osobitnom zborníku Kultúra spisovnej slovenčiny.

Táto posledná konferencia sa vyznačovala najmä tým, že sa v ucelenej podobe formulovali kritériá spisovnosti slovenčiny ako kultivovaného a moderného dorozumievacieho prostriedku celonárodnej platnosti. Definoval sa pojem spisovnosť na základe istej hierarchie kritérií spisovnosti. Bolo to päť kritérií: kritérium reprezentatívnosti, ústrojnosti, ustálenosti, zrozumiteľnosti a vecnej funkčnosti jazykových prvkov. Podľa týchto kritérií sa vymedzili aj pramene poznania normy a kodifikácie súčasnej spi-

sovnej slovenčiny, definoval sa pojem úzu, jazykového systému, jazykovej situácie. Vymedzil sa aj pojem jazykovej kultúry a hovorilo sa aj o znakoch jazykovej praxe.

Diskusia a koreferáty na tejto konferencii sa opäť dotýkali základných otázok: vzťah spisovného jazyka a nárečí, spisovného jazyka a slangu, otázky normy a kodifikácie, jazykovej kultúry a jazykovej výchovy, problémy jazykovej praxe (úzy kultúrnej verejnosti, administratívy, školy, učiteľov slovenčiny, redakcií, vydavateľstiev atď.).

Touto konferenciou sa uzavrela pomerne dlhá etapa konštituovania teórie spisovného jazyka po roku 1945. Hlavným znakom tejto teórie je štruktúrne a funkčné chápanie spisovného jazyka, striktné rozlišovanie spisovných a nespisovných prvkov, prehĺbenie demokratizačného procesu v používaní spisovného jazyka, tendencia po zbližovaní slovenčiny a češtiny v slovnej zásobe, najmä v terminológii, a teoretické zdôvodnenie tohto vývinu, spoločenský tlak na jazykovú správnosť najmä vo verejných prejavoch, prehĺbené štúdium štylistickej diferenciácie slovnej zásoby, štúdium syntaktickej roviny spisovnej slovenčiny atď.

Obrovské úsilie najmä vedúcich jazykovedcov vypracovať adekvátnu teóriu spisovného jazyka a stabilizovať spisovný úzus malo veľký význam najmä z hľadiska prehĺbenia základného výskumu spisovnej slovenčiny, ale aj slovenčiny vôbec. Menej sa odrazilo v jazykovej praxi, a to najmä preto, že v tomto čase neboli vypracované adekvátne normatívne príručky. Výsledky výskumu ostali roztrúsené v zborníkoch a časopisoch. Neboli vypracované ani nové Pravidlá slovenského pravopisu, ani nové gramatické príručky, ani nové slovníky, teda príručky, ktoré by boli primerane vtedajšej teórii spisovného jazyka stabilizovali úzus a ktoré by boli pomohli usmerňovať jazykovú kultúru v praxi. Táto situácia mala aj svoje objektívne príčiny, ale tie iba sčasti ospravedlňujú vtedajšiu aj súčasnú jazykovú situáciu, v ktorej chýbajú nové alebo novšie základné jazykové príručky (pravopisné pravidlá, slovník, gramatika). Verejnosti a škole sa medzitým do rúk dostala iba príručka spisovnej výslovnosti Á. Kráľa (1979).

Výskum orientovaný na teóriu spisovnej slovenčiny však ani po tejto etape nezastal. Komunikatívne nazeranie na fungovanie spisovného jazyka a národného jazyka vôbec, explózia v používaní spisovného jazyka, rozmach v používaní spisovného jazyka v prostriedkoch masovej komunikácie a propagandy, teda tlače, rozhlasu a televízie, silný vplyv hovorových jazykových prvkov v spisovnom úze, rozšírenie slangovej oblasti najmä vo vyjadrovaní mládeže, vplyv cudzích slov atď. podmienili vznik novej jazykovej situácie, v ktorej sa začala menej rešpektovať záväznosť normy a kodifikácie v používaní spisovného jazyka. Komunikatívnosť jazyka sa

stala základným kritériom hodnotenia funkčnosti jazykových prvkov nielen v úze, ale aj v základnom výskume a v nazeraní na vzťah jazyka a spoločnosti. Táto dynamická situácia mala svoj odraz aj na konferencii o teórii spisovného jazyka v roku 1976, na ktorej prof. J. Horecký predložil novú teóriu spisovného jazyka, opierajúcu sa o niektoré teoretické výklady jazyka v európskej i svetovej jazykovede. Táto teória prišla aj s novou stratifikáciou jazyka ako diasystému komunikatívnych útvarov.

Ak som vo svojom článku Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka (porov. Kočiš, 1983) vyslovil proti tejto teórii isté námietky, vychádzal som nielen z argumentov, ktoré sa bezprostredne viazali na vývody J. Horeckého, ale mal som na zreteli najmä kontinuitu historického vývinu a rozvoja slovenčiny. Nešlo mi teda iba o bezprostredné námietky (ako to pochopil J. Horecký vo svojej odpovedi), ale o zachovanie kontinuity rozvoja spisovnej slovenčiny aj v nových kultúrno-spoločenských i sociolingvistických podmienkach, v spoločnosti, ktorá buduje rozvinutý socializmus a ktorá medzi spoločenskými hodnotami osobitne vyzdvihuje jazyk nielen ako ontologickú kategóriu myslenia a poznávania, ale aj ako komunikatívnu hodnotu so všetkými atribútmi, ktorými v plnej miere disponuje súčasný spisovný jazyk, súčasná spisovná slovenčina.

Keď som pri tejto vedeckej diskusii (zatiaľ, žiaľ, osamotenej) o teórii spisovného jazyka zvolil istý pátos, chcel som skromne naznačiť, že spisovná slovenčina nám nepadla do lona, ale že bola vybojovaná velikánmi nášho národného života v minulosti, v súčasnosti vedecky i kultúrno-spoločensky zdôvodnená veľkými postavami našej jazykovedy a dotváraná starostlivosťou celého národa. Preto sa oprávnene domnievam, že súčasnej spisovnej slovenčine patrí v našej spoločnosti, ktorá sa dnes rozvíja podľa zákonov dialektiky socialistickej spoločnosti, eminentné či výsostné postavenie, lebo ako nástroj dorozumievania v tom najširšom zmysle sa stala integrálnou zložkou ekonomického, politického i kultúrno-spoločenského života našej spoločnosti. Z tohto dôvodu sa spisovný jazyk nemusí podľa môjho názoru deliť o poprednú pozíciu ani s jednou z tých foriem národného jazyka, ktoré vymedzil J. Horecký. V tej funkcii, ktorú si v dejinách nášho národa vydobyl, je vskutku totálnym dorozumievacím prostriedkom, jediným záväzným komunikatívnym prostriedkom masovej informácie a propagandy (tlače, rozhlasu, televízie), verejnej správy, školy, kultúrnych inštitúcií, v ňom sa vydávajú všetky druhy umeleckej, odbornej i popularizačnej literatúry, je jediným záväzným prostriedkom verejných prejavov i napriek väčším či menším rozdielom v jeho konkrétnej realizácii, na základe ktorých J. Horecký vymedzuje štandardnú a subštandardnú formu národného jazyka. Tie totiž nie sú ničím iným (i podľa vymedzenia J. Horeckého) ako spisovným jazykom v menej dokonalej či

nedokonalej realizačnej podobe. Je to vlastne spisovný jazyk vo svojom úze so všetkými kladnými i negatívnymi stránkami, ktoré ovplyvňujú stav v norme spisovného jazyka a v ktorých sa prejavujú aj vývinové tendencie spisovného jazyka. Nazdávam sa, že riziko nepochopenia týchto vývinových tendencií by bolo veľké a akútne práve vtedy, keby sme sa vzdali výsostného postavenia spisovného jazyka a práva na hodnotenie jazykových prvkov z hľadiska normy chápanej ako odkrytý systém spisovného jazyka.

Ak mi teda J. Horecký vyčituje, že mne ide „len o spisovný jazyk a o zachovávanie jeho normy a platnej kodifikácie", táto výčitka je potom neoprávnená. V opačnom prípade tu stráca svoj bytostný zmysel nielen existencia spisovného jazyka, ale aj národný jazyk vôbec. Vieme však, že J. Horecký svojou teóriou stratifikácie jazyka až tak ďaleko ísť nemienil. Veď málokto zo slovenských jazykovedcov urobil práve pre rozvoj spisovného jazyka toľko ako J. Horecký. Jeho práca v tomto smere zreteľne dokazuje, že ani v súčasnosti nemožno strácať z očí reálnu perspektívu rozvoja spisovnej slovenčiny. Nič jej totiž v tomto rozvoji nestojí v ceste, a už vôbec nie jej dnešný dynamický rozvoj, ktorý sa mnohým môže zdať ako odklon od spisovnej normy. Nie, je to naozajstný rozvoj spisovnej slovenčiny, ktorý nás všetkých, celú našu spoločnosť zaväzuje.

Literatúra

BLANÁR, V. — JÓNA, E. — RUŽIČKA, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Zv. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 223.

HORECKÝ, J.: Na okraj štruktúrnej stratifikácie jazyka F. Kočiša. Slovenská reč, *49*, 1984, s. 162—167.

Jazykovedné štúdie. 7. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 296 s.

KOČIŠ, F.: Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka. Slovenská reč, *49*, 1984, s. 37—48.

KRAJČOVIČ, R.: Svedectvo dejín o slovenčine. Martin, Matica slovenská 1977. 268 s.

KRAJČOVIČ, R.: Pri prameňoch slovenčiny. Martin, Osveta 1978. 120 s.

KRÁĽ, Á.: Príručný slovník slovenskej výslovnosti. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 224 s.

Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 296 s.

ONDRUŠ, Š.: Je pomenovanie rieky *Váh* slovanské? Slovenská reč, *37*, 1972, s. 257—268.

Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979. 224 s.

Branislav Varsik

EŠTE O JUHOSLAVIZMOCH V STREDNEJ SLOVENČINE

Odpovedáme na diskusný príspevok V. Uhlára (Slovenská reč, 49, 1984, s. 96—102) o našej štúdii K otázke juhoslavizmov v strednej slovenčine (In: Slovanské štúdie. 21. Bratislava, Veda 1980, s. 93—130).

V tejto štúdii sme sa po zistení, že východní Slováci siahali v časoch príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny až do horného Potisia, snažili osvetliť fakt, že medzi západoslovenské a východoslovenské dialekty sa v priebehu historického vývinu dostali na stredné Slovensko javy, ktoré nazývame juhoslavizmami. V štúdii tvrdíme, že sa tak stalo len v priebehu historického vývinu v 9.—13. stor. ich prenikaním z juhu na sever, najmä cez Hont, a že teda tieto javy sa nevyskytovali v reči obyvateľov stredného Slovenska už od príchodu Slovanov, ktorí sa na strednom Slovensku usídlili v 5.—6. storočí.

I. Kniezsa v práci o juhoslavizmoch v strednej slovenčine už roku 1948 vyslovil mienku, že v severných krajoch stredného Slovenska (vo Zvolene, v Liptove, v Turci a na Orave) sa juhoslavizmy pôvodne (v 11.—12. storočí) nevyskytovali, tak ako to bolo už v tom čase v južných krajoch stredného Slovenska, a že sa juhoslavizmy do severných krajov stredného Slovenska dostali len za kolonizácie od 13. stor. I. Kniezsa sa tu opieral predovšetkým o doklad názvu vyhynutej dediny *Modly* v Turci (doklady od roku 1255). Kniezsovu mienku mohli sme však podoprieť aj ďalším dôležitým dokladom, a to názvom vrchu *Rozsutec,* ktorý leží na rozhraní Trenčianskej, Turčianskej a Oravskej stolice. Niet nijakých pochýb o tom, že názov vrchu *Rozsutec* existoval už v 12. stor. Najnovšie sa nám podarilo nájsť ešte aj starší doklad o názve tohto vrchu, než uvádzame v našej štúdii. Roku 1940 sa zisťovali sporné hranice medzi majetkami Mikuláša Kostku, Jána a Rafaela Podmanického a Gašpara Pangráca a o týchto hraniciach sa uvádza, že išli takto: „... per summitatem montis *Rosatecz, de Rosutcza* ad montes vulgo Hole . . .“ (LUKINICH, I.: A podmanini Podmaniczky — család oklevéltára III, s. 157).

Všetko však nasvedčuje tomu, že aj názov dediny *Ráztoky* v Liptove mal pôvodne podobu *Roztoky.* Najstaršie doklady o názve tejto dediny poznáme len z liptovského registra z roku 1391, kde sa z predložených donačných listín o tejto dedine z rokov 1336—1376 uvádza až päť ráz (a to v najstarších dokladoch) forma *Roztoka,* raz *Rozteka* a len raz *Raztoka* (k roku 1572). To zase svedčí o tom, že forma *Ráztoka* sa musela udomácniť len postupne. V. Uhlár, pravda, vo svojej diskusii pripomína existenciu *Ráztok* už k roku 1229, ale tento doklad je z falza, ktoré vzniklo v prvej polovici 18. stor.

V. Uhlár sa všemožne snaží poprieť význam uvedených historických faktov a hovorí o nepodloženom zdôrazňovaní doosídľovania Liptova a Turca z juhu od Hontu a Zvolena. Píše, že veľký „kolonizačný“ pohyb na severné Slovensko z hlbokého juhu v 13.—14. stor. sa dokázateľne preceňuje (porov. Slovenská reč, *49,* 1984, s. 102). Pri tomto svojom tvrdení sa však neopiera o nijaké doklady a ako uvidíme, skutočné pramenné doklady

hovoria o opaku: osídľovací pohyb v 13. stor. naozaj smeroval z juhu od Zvolena do Liptova.

Niekedy koncom 12. stor. prenikli maďarské stráže zo Spiša do Liptova, zaujali Liptov pre uhorský štát. Liptov bol pripojený už k existujúcej Zvolenskej stolici. Pôda na dobytom území Liptova pripadla kráľovi a uhorský kráľ Ondrej II. už v rokoch 1230—1233 začal dávať donácie na pôdu z tohto liptovského kráľovského predia. Podotýkame, že o obsadení Liptova Maďarmi a o jeho pripojení k uhorskému štátu podrobnejšie hovoríme v našej práci, ktorá je práve v tlači vo vydavateľstve SAV. Poznáme štyri donácie kráľa Ondreja II. na pôdu v Liptove z rokov 1230—1233 a je dôležité zistiť a konštatovať, komu boli tieto donácie poskytnuté.

Roku 1231 dostal *Behar*, syn Semela od kráľa Ondreja II. za verné služby, ktoré mu preukázal vo Zvolene, zem pod 6 popluží, vyňatú zo zeme dediny Bobrovca (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I, s. 270, č. 378). Obdarovaný dostal svoje osobné meno podľa zamestnania označovaného slovom *behár* „Läufer", ktoré musel vykonávať v službách kráľa za jeho pobytu na kráľovskom hrade vo Zvolene, kam kráľ chodil so svojím dvorom na poľovačky a rybačky. Podľa obdarovaného *Behara* dostala svoje meno aj dedina *Beharovce* v Liptove. *Behar* bol človek poddanského slovenského pôvodu a medzi menami jeho synov nachádzame aj meno *Vojslav (Voislaus)*. Jeho potomkovia sa stali liptovskými zemanmi.

Roku 1233 dostal *Hudkonth* od kráľa Ondreja II. za verné služby, ktoré už od mladosti preukazoval kráľovi, zem pod tri popluzia zvanú *Revúca (Reucha)*. Darovaná zem ležala po oboch stranách dolného toku rieky Revúcej pred jej vtokom do Váhu (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I, s. 302, č. 414). Priezvisko obdarovaného *Hudkontha* sa v konfirmačnej listine kráľa Ladislava IV. z roku 1274 uvádza už správnejšie v podobe *Hudko* a v pôvodnej donácii z roku 1233 treba jeho meno čítať ako *Hudkouch*, čiže *Hudkovec*, podobne ako aj názov *Bobrouch* v listine z roku 1231 treba čítať *Bobrovec*. Osobné meno *Hudko* je slovenského pôvodu; *Hudko* mal syna *Miloslava* (roku 1274 *Mylozlou;* porov. SZENTPETERY, E. — BORSA, I.: Regesta regum II, 2—3, s. 105—106, č. 2536). V donácii z roku 1233 pre *Hudka* sa síce konkrétne neuvádza, kde, na ktorom mieste preukázal tento slovenský poddaný svoje služby kráľovi od svojej mladosti, ale niet nijakých pochýb o tom, že sa tak mohlo stať len za kráľovho pobytu vo Zvolene, ako to bolo aj u predchádzajúceho slovenského poddaného *Behara*.

Kráľ Ondrej II. daroval roku 1233 časť zeme dediny zvanej *Ilanovo (Cyufoluu)* v Liptove *Mikulášovi*, synovi komesa *Detricha*, za jeho verné služby preukázané mu tak v kráľovstve, ako aj mimo kráľovstva. Komes Detrich roku 1229, keď dostal zem *Zymhud* v Boršodskej stolici, sa uvádza

ako zvolenský prokurátor (Detrici procuratoris nostri de Zoulum) (porov. WENZEL, G.: Árpádkori új okmánytár I, s. 263; SZENTPÉTERY, E.: Regesta regum I, č. 457). Vidíme, že aj tretí obdarovaný pochádzal bezpečne zo Zvolena, hoci nebol už poddanského pôvodu ako dvaja predchádzajúci. No jeho rodina prišla údajne len niekedy koncom 12. stor. z Čiech alebo Poľska. V. Uhlár názov *Ivanovo* nesprávne odvodzuje od osobného mena *Ilia, Ilian* (Slovenská reč, *34*, 1969, s. 226—228), lebo vieme bezpečne, že tu ide o názov *Nová Ves* (maď. *Ujfalu*, lat. *Villa Nova*) a že slovenské meno dediny pochádza teda z latinského názvu *Villa Nova* (pri Varšave v Poľsku je tiež miestny názov *Wilanów*, ktorý má ten istý pôvod).

Najstaršiu donáciu v Liptove dostali od Ondreja II. už roku 1230 *Beucha, Hauch* a *Polko* a bola to nejaká prázdna (neobývaná) zem, ktorá kedysi patrila k dedine zvanej *Magyarfalu* (*Mogiorfolu;* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I, s. 257, č. 361), teda k dedine prvých maďarských strážcov v Liptove. Išlo tu bezpečne o darovanie zeme, na ktorej stojí dnešná obec Hybe, ako sa o tom podrobnejšie zmieňujeme v spomenutej našej práci o Liptove. Obdarovaní boli predkami neskorších komesov *Serafína* a *Bohumíra (Bogomerius),* o ktorých sa už dozvedáme, že ich predkovia boli českého šľachtického pôvodu. Od *Bohumíra* odvodzujú svoj pôvod liptovské zemianske rodiny Svätojánskovcov, Smrečianskovcov a Trstianskovcov.

Nakoniec môžeme zhrnúť, že zo štyroch, ktorým kráľ daroval pôdu v Liptove v rokoch 1230—1233, boli dvaja slovenskí poddaní pochádzajúci zo Zvolena, tretí pochádzal z vysokého hodnostárskeho rodu vo Zvolenskej stolici, ale pôvodom údajne z Čiech alebo z Poľska, štvrtú donáciu dostali ľudia českého šľachtického pôvodu, ktorí pravdepodobne prišli tiež len cez Zvolen do Liptova, lebo vo Zvolene najskôr mohli získať zásluhy v službách kráľa Ondreja II. Obdarovaní prišli do Liptova nielen so svojimi rodinami, ale aj s mnohými ďalšími poddanými, ktorí osídľovali novovznikajúce dediny v prvej polovici 13. stor. v Liptove, lebo Liptov bol do tých čias len riedko osídlený, a to prevažne len v údolí rieky Váh. Tvrdenie, že by v 13. stor. nebol z juhu od Hrona prenikal kolonizačný prúd do Liptova, nemá nijaké opodstatnenie, lebo pramene hovoria práve o opaku.

Matilda Hayeková

PRIPOMIENKY K PREKLADU NOVIEL **ŽENA BEZ TÔNE**

Prvý výber z diela Huga von Hofmannsthala vyšiel u nás v slovenskom preklade pod názvom jednej z noviel *Žena bez tône* (Bratislava, Tatran 1981).

Keďže Hugo von Hofmannsthal (1874—1929) bol nielen majstrom literárnych foriem (poézie, prózy i drámy), ale aj virtuózom jazyka, venovali sme pozornosť hlavne jazykovej stránke slovenského prekladu tohto výberu z jeho diela. Vyšiel z pera kultivovaného, fundovaného i rutinovaného prekladateľa J. Belnaya. Krátke prekladateľské termíny a možno i snaha vniesť do prekladu obľúbené slová z rodného nárečia, príp. zastarané slovenské slová z tohto obdobia, keď H. Hofmannsthal písal a keď slovenčina ešte nebola normovaná tak ako dnes, spôsobili, že sa do prekladu dostalo niekoľko slov, ktorým dnešný čitateľ už neporozumie a nie sú k nim v knihe ani príslušné vysvetlivky. Nie je ich veľa a v reedícii knižky sa môžu ľahko odstrániť.

Rakúsky spisovateľ Hugo von Hofmannsthal mal pozitívny vzťah k slovanským národom a národnostiam bývalého Rakúsko-Uhorska. V jeho diele nájdeme slovanské postavy. Do básnickej antológie, ktorá vyšla počas I. svetovej vojny, začlenil i verše českých symbolistov a napísal úvod k výberu českých a slovenských piesní, ktorý vyšiel v 20. rokoch. Sám sa teoreticky zaoberal otázkami javiskovej reči, jej funkciou a významom. Svoje názory z tejto oblasti vložil do esejistickej úvahy List lorda Chandosa Francisovi Baconovi (Der Brief Lord Chandos an Francis Bacon, 1902). V dramatických dielach z neskoršieho obdobia sa vzdal pompéznej dikcie, ktorá charakterizuje diela z jeho mladosti. Najmä v neskorších komédiách využil i jazyk ľudu. Ako charakterizačné prvky jednotlivých postáv použil nielen hovorovú reč, ale aj nárečie (nikdy však nie v autorskej reči).

Aj z hľadiska týchto faktov podávame svoje pripomienky k tým niekoľkým slovenským, zväčša nárečovým ekvivalentom, ktoré by bolo možné v reedícii prekladu ešte zlepšiť. Ide o tieto slová:

bedra (s. 154): „... *Kríval na chromú b e d r u* ...“ — Slovník slovenského jazyka (SSJ) I, s. 79 uvádza iba *bedro,* resp. mn. č. *bedrá,* ako substantívum stredného rodu. Ako feminínum sa vyskytuje len v nárečiach Zvolena a Hornej Lehoty. Správnejšie by preklad znel: ... *kríval na chromé bedro* ..., ale nie adekvátne.

blahostný (s. 58): „*Na tvári mladej ženy sa hneď zjavil b l a h o s t n ý výraz.*“ — SSJ I (s. 100—101) takéto slovo neuvádza. Nenachádza sa ani

v kartotéke Slovníka slovenských nárečí. V preklade malo byť použité spisovné adjektívum ... *blažený (výraz).*

doliehavý (s. 60): „... *mohutné d o l i e h a v é chmáry, čo sa tamhore kopili ...*" — SSJ I na s. 292 uvádza toto adjektívum len vo význame „naliehavý", t. j. súrny, potrebný. Ani 3 významy slovesa *doliehať* s týmto adjektívom významovo nesúvisia. Vo význame, v akom ho použil prekladateľ, používa sa toto sloveso len v nárečí na okolí Hornej Lehoty. Preklad by sa mal pozmeniť takto: ... *mohutné ťažké chmáry ...*

duchota (s. 22): „... *a ten druhý pach, tá bezútešná d u c h o t a*". — SSJ I toto slovo na s. 341 síce uvádza, ale ako nárečové s významom „zápach". Slovo pochádza z nárečia okolo Revúcej. Správne znenie prekladu by bolo: ... *ten bezútešný zápach* alebo *tá bezútešná stuchlina.*

chládež (s. 59): „*Slnce dávno spadlo, všetko stŕplo v súmračnej c h l á d e ž i ...*" SSJ I na s. 557 toto slovo uvádza, ale ako zriedkavé. Bolo by ho treba nahradiť nocionálnym a frekventovaným podstatným menom *chlad,* nanajvýš stredoslovenským nárečovým ekvivalentom *chládeň.*

kvetnicový (s. 39): „... *svetlá izba s k v e t n i c o v ý m i oknami ...*" — SSJ I na s. 803 uvádza slovo *kvetnica* len vo význame „kvetinová záhrada". Odvodené adjektívum v hesle nie je. Toto prídavné meno nie je ani v kartotéke slovenských nárečí. Vetu by azda bolo možné takto preštylizovať: ... *svetlá izba s oknami plnými kvitnúcich kvetov ...*

na kusy (s. 101): „... *všetko sa mu zdalo n a k u s y: tma i svetlo, tváre i ruky.*" — SSJ I (s. 795—796) v hesle *kus* túto frázu neuvádza. Text by bol hádam zrozumiteľnejší v takomto znení: ... *všetko sa mu zdalo rozbité, roztrieštené ...*

letom (s. 10): „*L e t o m, keď v meste nadišli veľké horúčavy ...*" — V SSJ II (1960) na s. 36 sa v hesle *leto* tento tvar neuvádza, iba spojenie *v lete.* Niet ho ani v kartotéke slovenských nárečí. Správny preklad by bol: *V lete, keď ...*

ľakala sa (s. 60): „*Žena sa ľ a k a l a zostať na mrku sama ...*" — Slovo *ľakať sa* samo osebe je správne, ale do tohto kontextu významovo nezapadá. Náležité je tu sloveso *báť sa* alebo *zľaknúť sa: Žena sa bála na mraku zostať sama ... Žena sa zľakla, že na mraku zostane sama ...*

majetníctvo (s. 32): „... *napĺňali ho radosťou z nového m a j e t n í c t v a.*" — SSJ II hodnotí toto slovo na s. 80 ako zastaraný právnický termín. Keďže však v texte toto slovo povedal koniar, ktorý právnu terminológiu zrejme neovládal, vhodnejšie by bolo tento odborný zastaraný termín nahradiť súčasným nocionálnym výrazom *vlastníctvo: ... radosťou z nového vlastníctva.*

mítorne (s. 211): „... *na brehoch stáli vysoké stromy, krásne a rozličného druhu, m í t o r n e ako v háji ...*" — SSJ II na s. 155 uvádza len nárečové

slovo *mítor* so spisovnými ekvivalentmi *miešanina, zmes, zmätok.* V kartotéke slovenských nárečí sú iba slová *mítor* (zmätok) a *mítoriť* (miasť), adjektívum a adverbium tam nie sú. Text by lepšie vyznel takto: ... *na brehoch stáli vysoké stromy, krásne a rozličného druhu, pomiešané ako v háji.*

mrežina (s. 30, 137): „*Ale na jednom mieste m r e ž i n y vnikal oslepujúci lúč ...*“ (s. 30); *V predstavách už dával rozkazy zvýšiť m r e ž i n u okolo strešnej záhradky ...*“ (s. 137) — V SSJ II toto substantívum nie je, ale ani v kartotéke slovenských nárečí. Text možno opraviť takto: ... *na jednom mieste vnikal cez mreže ...* (s. 30); ... *dával rozkazy zvýšiť mreže ...* (s. 137).

nebosklon (s. 132): „*Tadiaľ padal do priestoru odblesk žiarivého n e b o s k l o n u ...*“ — SSJ II uvádza na s. 315 heslové slová *nebosklon, nebasklon,* ktoré charakterizuje ako knižné slová. Básnici aj spisovatelia toto slovo používajú na pomenovanie sklonu oblohy, obzoru. V Hofmannsthalovom texte však skôr ide o vyjadrenie hry farby a svetla, preto ako ekvivalenty by boli priliehavejšie výrazy *obloha* alebo *nebo.*

odraziť (s. 105): „... *mačka, ktorej kedysi bilnicou o d r a z i l chrbticu a ktorá tak dlho nemohla dokonať.*“ Expresívum *odraziť* znamená „silným úderom oddeliť a odstrániť“. SSJ II na s. 507—508 toto slovo v takom význame, v akom ho použil prekladateľ, neuvádza. V texte ide o význam „silným úderom zlomiť, preraziť“. Precíznejší preklad by bol takýto: ... *ktorej kedysi bilnicou prerazil chrbticu ...*

ohrad (s. 39): „... *kde sa strel platanmi pekne vysadený o h r a d ...*“ — SSJ II na s. 534 substantívum *ohrad* hodnotí ako básnické. Lenže u Hviezdoslava aj u Rázusa šlo o básnickú licenciu, aby toto slovo prispôsobili rýmu alebo rytmu. Substantívum *ohrad* sa totiž vyskytuje v ich rodných nárečiach (okolo Dolného Kubína a Bobrovca), preto ho básnicky využili. Pre prózu však lepšie vyhovuje nocionálne podstatné meno *ohrada:* ... *kde sa rozprestierala platanmi pekne vysadená ohrada.*

opustil sa (s. 231): „... *cisár sa od zvrchovaného blaha o p u s t i l k jej nohám ...*“ — V tomto prípade môže ísť aj o tlačovú chybu, lebo podľa kontextu malo byť sloveso *spustiť sa,* resp. *klesnúť.* Vhodnejšie znenie prekladu by bolo: ... *cisár klesol k jej nohám ...*

oštarný (s. 105): „... *znovu mu prišlo zdolávať všetky protivné a o š t a r n é položenia svojho detstva a chlapčenstva.*“ — SSJ II na s. 620 hodnotí toto adjektívum ako expresívne. Doložené je iba z Kukučína. Vyskytuje sa vo viacerých slovenských nárečiach (na okolí Bošáce, Lednických Rovní, Detvy aj Levíc), ale nazdávame sa, že pre súčasných, najmä mladých čitateľov je v texte menej zrozumiteľné. Treba ho nahradiť iným expresívnym adjektívom.

postelište (s. 100): „... *ležala pozdĺž a koncami nôh sa dotýkala spodnej latky p o s t e l i š ť a.*“ — SSJ III (1963) na s. 324 uvádza slovo *postelište,* ale ako nárečové slovo vo význame „posteľ, drevená časť postele“. Z kontextu však vyplýva, že tu ide o peľasť čiže krajnú dosku postele, preto preklad by mal vyzerať takto: ... *koncami nôh sa dotýkala spodnej latky peľasti.*

príchyľa (s. 217): „*kde si minulého roku ... bola našla na prvú noc obstojnú p r í c h y ľ u.*“ — SSJ III na s. 560 toto substantívum charakterizuje ako nárečové a zriedkavé slovo. V literatúre ho použila len Timrava. Bolo by tu preto vhodnejšie všeobecne známe slovo *útulok.* V SSJ III sa totiž pri slovese *prichýliť* ako tretí význam uvádza „dať niekomu útulok, prístrešie“. Preklad možno upraviť takto: ... *kde si našla obstojný útulok* (alebo využiť v preklade sloveso *prichýliť*).

sepkom (s. 40): „... *muž vysadol* (na koňa) *a pustil sa s e p k o m za švadronou ...*“ — SSJ IV (1964) uvádza túto nárečovú príslovku na s. 59. Dolnooravské nárečové slovo *sepkať* „v sedle sa natriasať“ použil aj M. Kukučín vo svojom diele. Pre dnešného čitateľa by však bolo zrozumiteľnejšie spisovné synonymum tohto adverbia, a to *klusom.* Preklad treba upraviť takto: ... *a pustil sa klusom za švadronou ...*

spĺznuť (s. 101, 223): „*No z jazyka mu n e s p l z l o slovo ...*“ (s. 101); „... *a z pier jej hanblivo a zarovno s p ĺ z l o Ach!*“ (s. 223) — SSJ IV (1964) na s. 169 toto sloveso uvádza v týchto významoch: 1. stratiť srsť; 2. opŕchnuť, spadnúť. V pôvodnom, nie v prenesenom význame sa toto sloveso vyskytuje v nárečiach na okolí Bobrovca a Veľkých Bielic. V texte prekladu je náležité iba sloveso *skĺznuť.*

spust (s. 61): „... *mladý cudzí baník s dlhými s p u s t m i rovných gaštanových vlasov ...*“ — SSJ IV na s. 211 uvádza až štyri homonymá slova *spust,* ale ani jedno nemá nijaký významový vzťah k vlasom. V tomto kontexte je slovo *spust* nejasné. Preklad treba opraviť takto: ... *baník, s dlhými pradenami rovných gaštanových vlasov ...*

stajenosť (s. 35): „*A keď dieťa zaťato mlčalo a do očí sa mu vkrádal čoraz silnejší výraz s t a j e n o s t i ...*“ — SSJ IV na s. 233 uvádza prídavné meno *stajený, zatajený* aj sloveso *stajiť* (iba v spojení *stajiť dych* — prestať dýchať). Toto substantívum má nádych knižnosti a zriedkavosti. Vhodnejšie by tu hádam boli substantíva *utajenosť, zatajenosť, tajnosť.*

stanôvať (s. 171): „... *deti, prilákané drumbľou a vôňou vábneho jedla, s t a n ô v a l i sa vo dverách ...*“ — Toto sloveso sa v SSJ vôbec neuvádza a niet ho ani v kartotéke slovenských nárečí. V texte je nezrozumiteľné.

stržeň (s. 223): „*V prostriedku tíško ležal s t r ž e ň tmy, ktorý vytrhol stĺp ...*“ — SSJ IV na s. 310 toto slovo uvádza v týchto významoch: 1. stredná časť, stred; 2. zo zeme trčiaci koreň. Slovo *stržeň* sa vyskytuje

len v nárečiach na okolí Trenčína a Lučenca v tých istých významoch ako v spisovnom jazyku. Podľa kontextu by tu boli vhodnejšie výrazy *zdrap* alebo *útržok*. (Vo vete je nenáležitý tvar *vytrhol*, patrí sem asi tvar *vrhol*).

stulinôžky (s. 220): „... *preto my* [duše nenarodených detí] *chodíme s t u l i n ô ž k y.*“ — SSJ IV toto slovo neuvádza. Je to nárečová príslovka z okolia Revúcej, ktorú použila Timrava. Poetický nádych tohto slova nemožno poprieť, ale jeho významová explicitnosť je minimálna. Autor mal k nemu pridať významovo priezračnejšie synonymum.

ťažobný (s. 11): „*Jasne, ako v ť a ž o b n o m sne.*“ — SSJ IV uvádza toto adjektívum na s. 500 ako básnické slovo. V kartotéke slovenských nárečí ho niet. Nocionálne adjektívum *ťažký* by bolo v preklade zaiste vhodnejšie: *Jasne, ako v ťažkom sne.*

únoba (s. 31): „*Nechápala, ako možno zniesť takú hroznú ú n o b u.*“ — SSJ IV toto substantívum neuvádza; nenájdeme ho ani v kartotéke slovenských nárečí. Toto slovo má v sebe dačo spoločné so slovami *únava, unaviť sa* alebo *nuda, nudiť sa,* ale aj tak je významovo nejasné. V súčasnom spisovnom texte nemá nijaké oprávnené miesto.

vrcheň (s. 29): „... *tá stará* [studňa] *bola prikrytá kamenným v r c h ň o m ...*“ — SSJ IV na s. 171 uvádza toto nárečové slovo (vyskytujúce sa na Orave aj v okolí Trnavy) s významom „vrchnák“. V prípade studne by však mohlo ísť o príklop. V preklade by bol únosnejší daktorý zo spisovných ekvivalentov, napr. *príklop, prichlop, veko: ... tá stará* [studňa] *bola prikrytá kamenným prichlopom (vekom).*

výľah (s. 219): „... *pritískala k sebe deti, ani vták svoj v ý ľ a h ...*“ — SSJ V (1965) toto substantívum neuvádza, niet ho ani v kartotéke slovenských nárečí. Slovo *výľah* je doslovný preklad nemeckého substantíva *die Brut (brüten).* V slovenčine je nezvyčajné, utvorené ad hoc. Vhodnejšie tu budú výrazy *mláďatá, mladé, holúšatá, holíčatá.*

vzťažnosť (s. 67): „*jej úsudky ... ibaže boli vždy vo falošnej v z ť a ž n o s t i ...*“ — SSJ V na s. 355 toto substantívum uvádza aj so synonymami *spojitosť, relácia.* Text by sa azda mal takto upraviť: ... *v nesprávnej spojitosti ...* (nemecké slovo *falsch* sa totiž do slovenčiny prekladá ako *nesprávny*).

záhatie (s. 81, 94, 98, 100, 127, 184): „... *a od z á h a t i a ho schytila taká horúčosť, že aj on si nevdojak rozhrnul vpredu cestovný plášť ...; paholci a dievky sa držia skromne a b e z z á h a t i a ...; Andreasovi sa zdalo úžasné, ako mu to dievča všetko tak bez z á h a t i a rozpráva ...; zišiel dolu schodmi, ona tak isto, celkom poľahučky a bez z á h a t i a; V tom z á h a t í sa mu videlo ľahšie povedať čokoľvek ...; Z á h a t i e jej pristalo ešte lepšie.* — SSJ V toto slovo na s. 416 síce uvádza, ale ani jeden jeho význam nezodpovedá tomu významu, v ktorom ho použil prekladateľ.

V SSJ V má slovo *záhatie* tieto významy: 1. miesto za haťou; 2. prekážka; 3. nepríjemná situácia, ťažkosť. V tom význame, v ktorom ho použil prekladateľ, nie je zachytené toto slovo ani v kartotéke slovenských nárečí. — Na s. 415 v SSJ V však nájdeme heslové slovo *záhať, -te ž.*, ktorého prenesený význam je „psychická prekážka, zábrana". Tento výraz, teda nie slovo *záhatie,* by sa mohol v texte striedať s frekventovanými synonymami *okolky, rozpaky: bez záhate, od záhate, od rozpakov, bez rozpakov, bez okolkov* atď.

zápoľa (s. 177, 218): *„Ukázal na akési dúpä tam v z á p o l i; ... stála sama medzi stromami a bralami, zaclonená z á p o ľ o u, za ktorou zboka začalo svetlo klesať."* — SSJ V na s. 502 uvádza toto slovo vo význame „balvan, skala". Chýba mu však štylistická charakteristika nárečového slova, lebo z kartotéky slovenských nárečí sa dozvedáme, že ide o oravský a gemerský nárečový prvok. V preklade by boli vhodnejšie jeho spisovné synonymá *balvan, skala, bralo: Ukázal na akési dúpä tam v brale ...; stála tam sama medzi stromami a bralami zaclonená balvanom.*

zbieranina (s. 41): *„... tá triesočka zadretá v mäse, okolo ktorej vznikla z b i e r a n i n a ..."* — SSJ V toto slovo nemá, uvádza len sloveso *zbierať sa* ako synonymum k slovesu *hnisať.* Slovo *zbieranina* v tomto význame však uvádza vo svojom slovníku Ľ. Rizner ako nárečové z okolia Bošáce. V preklade by bolo vhodnejšie sloveso *zbierať sa: ... okolo ktorej sa začalo zbierať.*

zhŕdavosť (s. 31): *„... ten postoj z h ŕ d a v o s t i, ktorého sa chcela zbaviť ..."* — SSJ V toto slovo neuvádza. Nájdeme tam však heslá *zhŕdať* aj *zhŕdavý/zhŕdavo* s významami „opovrhovať" a „pyšný". Všetky uvedené slová majú nádych zastaranosti, archaickosti. Výrazy zo súčasnej spisovnej slovenčiny by boli vhodnejšie.

znesmelene (s. 184): *„Času? povedala a z n e s m e l e n e naňho pozrela."* — SSJ V toto adverbium neuvádza. V preklade by ho vhodne nahradila nocionálna príslovka *nesmelo: ... a nesmelo naňho pozrela.*

žiar (s. 30): *„... oslepujúci lúč ... z dvoch skrutkových hlavíc uvoľňoval ž i a r a život ako zo živých očú.* (!)" — SSJ V na s. 801 vedľa hesla *žiara* uvádza aj *žiar*[2], ale ako básnický výraz. Z kartotéky slovenských nárečí sa však dozvedáme, že toto substantívum sa len sporadicky vyskytuje v nárečí okolo Topoľčian. Do prekladu by sa lepšie hodilo nocionálne slovo *žiara: ... uvoľňoval žiaru a život ako zo živých očí* (nie *očú*).

Svojimi margináliami nijako nechceme znížiť hodnotu dobrého prekladu, ktorý si od J. Belnaya vyžiadal hodne práce aj úvah, lebo Hofmannsthalov štýl je veľmi náročný. Ak však chceme preklady priblížiť širokej verejnosti, a najmä mladej generácii, nemôžeme ich zapĺňať nárečovými výrazmi alebo idiolektmi, ktoré mnohí nepoznajú. Pri prekladaní bolo by

treba pridržať sa pravidiel „slovenskej prekladateľskej školy", ktoré vo svojej knižke zverejnil J. Ferenčík (1982). Na s. 55 píše: „Pravidlo neprekladať regionálny dialekt originálu akýmkoľvek regionálnym dialektom slovenčiny, aby nedošlo k nežiadúcemu posunu umeleckého zámeru..." Na s. 65 čítame: „Ako je známe, na Slovensku sa skoro každý pokladá za odborníka na našu reč ... Jedni ju zveľaďujú írečitosťami a dialektizmami, druhí ju internacionalizujú, tretí žiadajú širokú liberalizáciu normy." A ďalej: „Škola ... sa vždy hlásila ku kultivovanej precízne normovanej slovenčine ... inštinktívne sa bránila rozkolísanosti jazykovej normy ... Začiatkom päťdesiatych rokov ... prvý raz odsúdila nefunkčné používanie dialektizmov ako afektovanie s írečitosťou, no vyše dvoch desaťročí sa ho sama nevedela úplne zbaviť." Dôkazom posledného tvrdenia je i preklad Hofmannsthalových noviel Žena bez tône.

Keďže Hugo von Hofmannsthal v autorskej reči svojich diel nárečové slová nepoužíval, nemali by sa vyskytovať ani v slovenskom preklade jeho noviel. V reedícii knižky bude ich treba nahradiť nocionálnymi spisovnými pomenovaniami a spojeniami.

Literatúra

FERENČÍK, J.: Kontexty prekladu. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1982. 150 s.
Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968.

SPRÁVY A POSUDKY

Pri životnom jubileu prof. Šimona Ondruša

Dňa 27. októbra 1984 sme si pripomenuli životné jubileum — 60 rokov — nášho popredného slavistu a indoeuropeistu prof. Šimona Ondruša, vedúceho Katedry slavistiky a indoeuropeistiky FF UK, predsedu Slovenského výboru slavistov, člena Vedeckého kolégia SAV pre jazykovedu a vedy o literatúre a umení, člena redakčnej rady časopisu Slavica Slovaca, člena jazykovedných spoločností Magyar nyelvtudományi társaság, Wiener Schprachgesellschaft a Societas linguistica Europaea, nositeľa Radu Cyrila a Metoda 1. stupňa Bulharskej ľudovej republiky.

Hlavným vedeckovýskumným poľom Š. Ondruša je porovnávacia indoeuropeistika a slavistika. Na tomto poli vyoral hlbokú brázdu už pred štvrťstoročím sériou štúdií o striedaní likvíd *r/l* a metodologicky priebojnými štúdiami o etymologických bádaniach. V nich presadzoval najmä tri požiadavky: (1) nepreceňovať v slovanských etymológiách cudzie vplyvy všade tam, kde možno pôvod slova vysvetliť ako domáci praslovanský, (2) budovať slovenskú etymológiu na štruktúrnych a funkčných zásadách modernej indoeuropeistiky reprezentovanú najmä prácami E. Benvenista a J. Kuriłowicza, (3) pri genetických výkladoch sústavne aplikovať metódu sémantických responzií. Uplatňovaním týchto požiadaviek sa Š. Ondrušovi podarilo originálne podať genetické výklady celého radu takých slovanských, resp. slovenských slov, ktoré zostávali doteraz temné alebo sa im pripisoval cudzí, neslovanský pôvod. Novým spôsobom vysvetlil aj genézu viacerých slovenských hydroným a oroným. Ak sa tieto výklady ešte nedávno zdali „odvážne", dostávajú sa do nového svetla po publikovaní teórie N. O. Trubačova o autochtónnosti Slovanov na strednom Dunaji. Š. Ondruš vo svojich etymologických štúdiách dokázal aj slovanskú, resp. slovenskú proveniencíu viacerých maďarských slov, ktoré boli geneticky nejasné alebo sa pokladali za domáce ugrofínske slová. Z hľadiska slovakistiky je dôležité, že v genetických základoch Š. Ondruša sú slovenské slová východiskovým indikátorom celých čeľadí slovanských lexikálnych jednotiek, a tým sú významné pre rekonštrukciu praslovanskej slovnej zásoby.

Pre Š. Ondruša je príznačné, že od samého začiatku svojej vedeckej aktivity osobitný význam pripisoval metodologickým otázkam. Takouto orientáciou na metodologicko-filozofické základy jazykovedného výskumu anticipoval aspoň o jedno desaťročie tendencie modernej jazykovedy. Ondrušova teória etymologického bádania, ktorú načrtol v štúdii *Kam sme dospeli v slovanskej etymológii* (1969) a rozpracoval v štúdii *Etymologická segmentácia slovanských slov z hľadiska štruktúry indoeurópskeho koreňa a laryngálnej teórie* (1968), poskytuje jedinečný príklad, ako možno najnovšie výdobytky jazykovedy plodne využiť na dialektických princípoch. Lebo Š. Ondruš neaplikuje vo svojich štúdiách teóriu E. Benvenista o variantoch hláskovej štruktúry odvodeného indoeurópskeho koreňa (tzv. Schwebeablautu) či teóriu laryngál mechanicky, lež uvádza tieto teórie do pohybu, „do praxe" na takých metodologických zásadách (postup od významovej analýzy synchrónneho stavu jazyka k diachrónii, od diachrónie k porovnávaniu s jazykmi podľa stupňa príbuznosti, postupné štádiá

pri určovaní genetickej identity morfém indoeurópskeho koreňa podľa ich sémantickej responzibilnosti v rade analýz v rámci synchrónie, diachrónie a porovnávania), ktoré sú v plnej zhode s dialektickým princípom jednoty logického a historického vo vedeckom poznaní.

So záujmami Š. Ondruša o metodologické otázky sú úzko späté aj jeho sondy do dejín jazykovedy. Výsledky prvej generácie štrukturalistov analyzoval v čase (1967), keď rozpracúval teóriu svojich etymologických štúdií. Publikované štúdie z dejín staroindickej, starogréckej a rímskej jazykovedy (1975) časovo korešpondujú s obdobím, keď sa u nás prehodnocovali filozofické a metodologické základy jazykovedy. V podstate metodologicky sú zacielené aj viaceré jeho články o stave a úlohách slovanskej a indoeurópskej historicko-porovnávacej jazykovedy (1974) a o minulosti a prítomnosti slovanskej filológie a porovnávacej jazykovedy u nás (1977). V nich Š. Ondruš dôrazne podčiarkuje najmä potrebu zachovať v jazykovedných výskumoch kontinuitu. A keď sa v ostatnom čase koncentruje na genetickú analýzu lexiky staroslovienskych textov veľkomoravskej proveniencie, nadväzujúc tak na dielo J. Stanislava a E. Paulinyho, vlastnou bádateľskou praxou ukazuje, ako túto kontinuitu treba v našej jazykovede zachovávať.

Významnú úlohu hrá v prácach Š. Ondruša porovnávanie, a to ako gnozeologický prostriedok. Vari preto Š. Ondruš húževnato presadzoval porovnávanie, komparáciu, konfrontáciu v našej jazykovede, a to ešte skôr, než sa začal prejavovať záujem o široko založenú konfrontačnú, resp. kontrastívnu lingvistiku inde. S cieľom rozvinúť konfrontáciu slovenčiny najskôr s príbuznými slovanskými jazykmi zakladal aj Katedru slavistiky a indoeuropeistiky FF UK (1964), týmto smerom orientoval časopis Slavica Slovaca (1966); nielen poznávanie slovenčiny vo svete, ale aj konfrontáciu slovenčiny mal na zreteli, keď spolu s E. Paulinym zakladal letný seminár slovenčiny Studia Academica Slovaca. Porovnávanie a porovnávaciu metódu rozvíja Š. Ondruš na slavistických sympóziách a kongresoch. Budúci historik jazykovedného myslenia na Slovensku, nazdávam sa, nájde kľúč na pochopenie lingvistickej osobnosti Š. Ondruša práve v porovnávaní ako aspekte videnia a poznania. Tento aspekt spolu s historickým aspektom alebo v nadväznosti naň dovoľuje Š. Ondrušovi vidieť jazykové javy i jazykovedné prístupy k nim v širokých súvislostiach. Prevdepodobne preto vidí Š. Ondruš mnohé javy ináč, a často aj presnejšie. Poznáme ho, ako vie presne postihnúť jadro problému, podstatu pri posudzovaní aj takých jazykových javov, ktoré sú mu výskumne vzdialené. V tomto smere mu predchádzal u nás E. Pauliny. Pravda, ak súvislostné chápanie jazykových javov je u Š. Ondruša determinované najmä historickým pohľadom umocneným porovnávacím aspektom, u E. Paulinyho súvislostné chápanie jazykových javov bolo determinované najmä širokým výskumným rádiusom: v synchrónii i diachrónii takmer všetkých jazykových rovín slovenčiny.

Hodnotové kritériá, ktoré Š. Ondruš uplatňuje pri posudzovaní našej či zahraničnej jazykovednej produkcie bývajú častejšie prísne než zhovievavé. Ale prísny je Š. Ondruš ako autor najskôr voči sebe. Vari práve preto neodráža jeho výraznú prítomnosť v posledných troch desaťročiach našej jazykovedy ani bibliografia jeho publikovaných vedeckých prác. Táto akoby skôr skresľovala než dokresľovala lingvistický profil Š. Ondruša. Vieme, aspoň jeho spolupracovníci to vedia, že Š. Ondruš už roky nosí v hlave kompendium slovanskej filológie v takej podobe, že by ho stačilo doslova iba „položiť na papier". Ale vieme aj to,

že Š. Ondruš má dar písať aj o zložitých jazykových javoch celkom prístupne a metodicky, o čom nás presviedča text učebnice *Úvod do štúdia jazykov* (1981) i naposledy aj brilantne napísaný náčrt dejín jazykovedy v druhom vydaní tejto učebnice (1948), ale aj texty štúdií v zborníkoch Studia Academica Slovaca.

Slovenská jazykoveda už dávnejšie očakáva od Š. Ondruša etymologický slovník slovenského jazyka. Pravda, ak budeme mať na zreteli nevyhnutné predpoklady pre vznik moderného etymologického slovníka (podrobný výkladový slovník, historický slovník, nárečový slovník, úplný inventár sémantických responzií a i.), o ktorých Š. Ondruš písal už v štúdii *Kam sme dospeli v slovanskej etymológii* (1969), a keď si uvedomíme, za akých podmienok vznikajú etymologické slovníky iných slovanských jazykov (etymologické tímové centrá), o ktorých nás Š. Ondruš sústavne informuje v lingvistických časopisoch, a keď uvedené predpoklady a podmienky porovnávame s našimi, nazdávam sa, že aj otázka tvorby slovenského etymologického slovníka sa dostane do inej roviny. Ak Š. Ondruš aj napriek tomu odovzdá slovenskej jazykovede moderný etymologický slovník — nech to bude kedykoľvek —, je isté, že to bude nepochybne dielo neobyčajného duševného vypätia i fyzickej námahy.

Pravda, isté je aj to, že ani etymologický slovník slovenčiny nemôže byť cieľom, lež iba medzníkom v etymologických výskumoch slovenčiny. Preto životné jubileum Š. Ondruša je príležitosťou zamýšľať sa nám aj nad ďalšou perspektívou slovenskej etymológie, a to aspoň tak vážne, ako sa on zamýšľal nad slovenskou a slovanskou etymológiou pred štvrťstoročím, keď stál pred dvoma možnosťami: začať už vtedy písať a (kompilatívne) napísať jeden ďalší slovanský etymologický slovník, alebo začať najprv klásť a položiť skutočne vedecké základy slovenskej etymológie. Lingvistická osobnosť typu Š. Ondruša mohla prijať iba druhú možnosť.

Do ďalších rokov tvorivého a plodného života profesorovi Šimonovi Ondrušovi želáme dobré zdravie, aby mohol úspešne zavŕšiť aj svoje životné dielo — *Etymologický slovník slovenčiny*. Mnoga ljeta!

E. Horák

Štvrtá konferencia mladých pracovníkov SAV

16. novembra 1983 sa v zasadacej miestnosti JÚĽŠ SAV konala v poradí už štvrtá konferencia mladých pracovníkov základného výskumu, ktorú organizovali Jazykovedný, Umenovedný a Literárnovedný ústav SAV spolu so ZO SZM pri týchto ústavoch. Do IV. ročníka konferencie sa prihlásilo 16 autorov, z toho bolo 9 pracovníkov z Jazykovedného ústavu, 4 pracovníci z Umenovedného ústavu a 3 pracovníci z Literárnovedného ústavu.

V správe si bližšie všimneme najpočetnejšiu skupinu prác — práce s jazykovednou tematikou.

E. Balážová predstavila štúdiu *Dynamické javy v lexike súčasnej ruštiny*. Sústredila sa v nej na produktívne slovotvorné postupy v ruštine (abreviácie, kompozície a tvorenie viacslovných pomenovaní) a porovnala ich so slovenčinou. Všimla si aj prechodné javy ako výsledok prehodnocovania slovotvorných prostriedkov a zmenu produktivity jednotlivých slovotvorných postupov, poukázala na dynamické prvky, ktoré vplývajú na tvorenie nových slov. Najviac pozornosti autorka venovala abreviatúram.

Štúdia P. Ďurča *Metodologické východiská štúdia frazeologických jednotiek* predstavuje ucelený prehľad teórií hodnotenia frazeologických jednotiek. Autor sa v nej sústredil na rozbor a zhodnotenie názorov bádateľov na dva problémy: 1. na významový status frazeologickej jednotky a jej komponentov, ktorý ovplyvňuje asymetria medzi obsahom frazeologickej jednotky a jej vnútornou formou; 2. na význam jednotlivých komponentov vo vzťahu k celkovému významu frazeologickej jednotky a na zisťovanie ich podielu na konštituovaní vlastného významu frazeologickej jednotky. V závere konštatoval, že pri skúmaní frazeologických jednotiek treba brať do úvahy protirečivý charakter frazeologizmov a špecifickú asymetriu medzi významom frazeologickej jednotky a jej vnútornou formou; v diferencovanom prístupe k týmto dvom vlastnostiam frazeologizmov vidí príčinu vzniku odlišných výkladov frazeológie.

A. Jarošová v štúdii *K problematike sémantických polí* analyzovala jednotlivé teórie sémantického poľa. Pri charakterizovaní jednotlivých lexikálno-sémantických skupín upozornila na dva podtypy : signifikatívny a denotatívny; pri analýze sémantického poľa navrhla uprednostniť štruktúrno-sémantický postup, ktorý postupuje od textu a všíma si formálno-syntaktické a obsahovo-syntaktické príznaky slov. Pri vlastnej analýze slovies pohybu vychádzala autorka z myšlienky, že základným kritériom pri členení slovies pohybu nie je séma pohyb, ale priestor.

J. Kocisková v práci *Dynamika v oblasti slovesných väzieb v slovenčine* spojila dve hľadiská: analýzu materiálu a analýzu hodnotenia materiálu zo strany jazykovedcov. Pri tejto analýze členila materiál na čisté varianty, štylistické varianty a sémantické varianty. Všimla si prípady, v ktorých sa jeden variant pokladá za nesprávny. Podrobnejšie sa zaoberala kontamináciou, ktorú pokladá za nový zdroj väzieb, a otázkou väzby prevzatého slovesa.

K. Matějová v štúdii *Názvy miesta v súčasnej slovenčine* podrobne roztriedila názvy miesta a všimla si živú dynamiku tohto úseku slovnej zásoby. Hodnotenie týchto názvov založila na teórii onomaziologických kategórií. Osobitnú pozornosť venovala takým onomaziologickým príznakom, ktoré sú vyjadrené samostatnými slovami. Na základe onomatologickej štruktúry členila názvy miesta na názvy utvorené odvodzovaním, na zložené názvy a na názvy utvorené viacslovnými pomenovaniami s neodvodeným alebo odvodeným substantívom domáceho alebo cudzieho pôvodu a analyzovala jednotlivé typy týchto názvov.

E. Nemcová predstavila štúdiu *Klasifikácia slovies hovorenia.* K sémantickej analýze slovies dicendi v súčasnej spisovnej slovenčine pristúpila zo systémového, informačného a pragmatického hľadiska. Za hlavné kritérium triedenia pokladá mieru zastúpenia informatívnej a pragmatickej zložky.

J. Pavlovič v štúdii *Inštrumentál v nárečí Svrčinovca* utriedil zozbieraný materiál z oblasti pádovej syntaxe. Pri zaraďovaní vyexcerpovaných dokladov postupoval od ich najrozšírenejšieho významu cez vedľajšie významy až po špeciálnu funkciu inštrumentálu po spone v mennom prísudku. Autor prišiel k záveru, že v nárečí Svrčinovca je inštrumentál živou kategóriou.

J. Šikra v štúdii *Transformačná analýza zreteľových príslovíek* analyzoval zreteľové príslovky na základe ich spájateľnosti so slovesami, prídavnými menami a príslovkami. Na užšie triedenie využil možnosť transformácie väčšiny zreteľových príslovíek od jednotlivých substantívnych pádov pri zachovávaní ich kategoriálneho významu a strate rámcujúceho významu zreteľa. Možnosť

lexikálnej transformácie zreteľových prísloviek svedčí o ich sémantickej sekundárnosti voči príslovkám a príslovkovým určeniam spôsobu, miesta, času, príp. objektu a potvrdzuje myšlienku o dvojakej slovnodruhovej a sémantickej motivácii zreteľových prísloviek.

E. Tibenská sa na konferencii zúčastnila štúdiou *Sémantika subjektu vo vetných štruktúrach so sémantickou kategóriou mimovoľnosti.* V štúdii vychádzala zo zistenia, že sémantická kategória mimovoľnosti vplýva na intenciu a valenciu slovies, resp. predikátov, čo sa prejavuje aj vo vzťahu subjektu a predikátu. Pri analýze bohatého dokladového materiálu sa pridržiavala vzťahu predikátu a jeho participantov v minimálnej syntaktickej štruktúre vety; v jej rámci konfrontovala rozličné možné jazykové stvárnenie istej situácie a porovnávala tieto stvárnenia s logickými vzťahmi medzi významami komponentov minimálnej vetnej štruktúry.

Konferencia mladých pracovníkov základného výskumu v SAV si získala dobré meno aj medzi staršími spolupracovníkmi. Ich hodnotenia a pripomienky dokazujú záujem pracovníkov z jednotlivých ústavov o prácu mladších kolegov, ktorých práce sú dôkazom zainteresovanej účasti mladých pracovníkov pri realizácii úloh základného výskumu na všetkých troch akademických pracoviskách.

K. Matějová

FINDRA, J. a kol.: Slovenský jazyk a sloh. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 436 s.

Učebnica autorov J. Findru, G. Gotthardovej-Štibranej, J. Jacku a E. Tvrdoňa je adresovaná poslucháčom učiteľstva prvého stupňa základnej školy. Poslaním recenzovanej učebnice je podať študentom pedagogických fakúlt základné poznatky o zvukovej, tvaroslovnej, syntaktickej a štylistickej rovine slovenského jazyka v intenciách učebných osnov.

Práca *Slovenský jazyk a sloh* je preto rozčlenená do štyroch častí. Po úvode charakterizujúcom poslanie učebnice a postavenie jazykovedy v sústave vied (nazdávame sa, že pre účely prvého stupňa je rozsah členenia postačujúci) sa v prvej kapitole rozoberá zvuková rovina jazyka (autor E. Tvrdoň). V tejto časti práce si treba osobitne všimnúť výklad vzťahov jazyk — reč, fonetika — fonológia, hláska — fonéma. Fonetika ako „náuka skúmajúca materiálnu stránku zvukového signálu" sa v práci charakterizuje ako disciplína, ktorá „fonológii pomáha v tom, že jej umožňuje využiť teoretické poznatky o inventári hlások" (s. 11). V tejto časti práce ako nedostatok hodnotíme to, že sa ani v úvode učebnice, ale ani kapitoly nevysvetľuje rozdiel v chápaní jazyka a reči, fonetiky a fonológie, hlásky a fonémy. Aj napriek tomu, že tieto problémy nie sú (a pre svoju náročnosť ani nemôžu byť) začlenené do osnov pre prvý stupeň základných škôl, v príprave učiteľov slovenčiny je z hľadiska poznania jazykového systému nevyhnutné, aby frekventanti vysokoškolského kurzu slovenského jazyka pochopili rozdiely v chápaní týchto pojmov. Hoci by sme aj predpokladali, že študenti si tieto pojmy osvojili v úvode do štúdia jazykovedy, nemožno súhlasiť s formuláciou na s. 11, v ktorej sa uvádza, že „o fonetické výskumy sa opiera aj historická jazykoveda najmä v oblasti postupného vývinu zvukovej stránky jazykov". Historické jazykovedné disciplíny totiž nemajú možnosť skúmať vývin zvukovej stránky jazyka na exaktnej báze materiálnych akusticko-

-artikulačných podkladov. Písomné pamiatky, ktoré sa z najstarších čias zachovali (často až v neskorších odpisoch), dovoľujú skúmať vývin jazyka len na základe rekonštrukcie systému jazyka, ktorým sa používatelia v určitej etape vývinu jazyka dorozumievali. Na základe historického prameňového materiálu môžeme teda v oblasti zvukovej roviny modelovať fonologický systém alebo fonologickú štruktúru, jednotlivé zmeny v nich. Nemôžeme však poznať a charakterizovať zmeny v akusticko-auditívnej sfére, resp. zmeny pri modulovaní jednotlivých hlások v priebehu historického vývinu. Pri vývine jazyka možno teda hovoriť o zmene vo fonologickom systéme alebo vo fonologickej štruktúre a na základe týchto poznatkov i poznania súčasnej podoby hlások možno v oblasti historických jazykovedných disciplín vtedajšiu podobu hlások aj predpokladať alebo ju teoreticky rekonštruovať.

Problematika vzťahu jazyka a reči, fonetiky a fonológie, hlásky a fonémy zasahuje aj oblasť definície hlásky, o ktorej sa dozvedáme len to, že je „základnou jednotkou fonetiky" (s. 12). V tejto časti práce bolo treba študentom vysvetliť vzťah abstraktného systému znakov existujúcich v našom vedomí a ich realizácie prostredníctvom artikulovaných zvukov alebo grafických znakov. Pri opise rečových orgánov a ich funkcie, funkčných vlastností sluchového aparátu a pri klasifikácii slovenských hlások sa autor pridŕža tendencií, ktoré prevládajú v tejto sfére vo vedeckom výskume a pri tvorbe učebníc. Na tomto mieste autor problematiku zvukovej roviny reči dostačujúco vyčerpáva. Prehľadné členenie hlások podľa miesta artikulácie a spôsobu artikulácie je dobrou pomôckou v príprave odborníkov na učiteľskú prax. Pozitívne treba hodnotiť i autorov návod na odstraňovanie rečových porúch detí v základnej škole. Žiaľ, tejto problematike v našom školstve ešte nevenujeme dostatočnú pozornosť.

Ďalšia časť kapitoly o zvukovej rovine jazyka sa zaoberá zmenami hlások počas artikulácie: neutralizáciou typu neznelá — znelá, znelá — neznelá. Vhodne je v tejto časti kapitoly umiestnená i pasáž o nespisovných prvkoch: metatéza typu *priekopa — kriepopa*, ale aj o introverzii *(sestrenica — sesternica)*. V únosnej miere sú rozpracované aj alternácie, splývavá výslovnosť a otázky slabiky. Pri výklade zvukovej roviny autor okrem uvedených prvkov zdôrazňuje aj princíp rytmického krátenia a uvádza výnimky. V pedagogickej praxi by však bolo vhodnejšie zákonitosti o susedstve dvoch dlhých slabík v spisovnej slovenčine interpretovať pojmom pravidlo (nie pojmom zákon). V prospech termínu pravidlo svedčí i známych 11 výnimiek z pravidla o rytmickom krátení. V časti o základných poznatkoch z fonológie (s. 52 a n.) sa možno znovu vrátiť k problematike rozdielov fonetika — fonológia, pretože pri definícii fonológie autor tvrdí, že fonológia „si všíma fungovanie zvukov v ľudskej reči v praxi pri každodennom používaní jazyka". Tu by sa žiadalo autorovo konštatovanie doplniť chápaním fonémy „ako všeobecnej abstrakcie základných a pre daný jazyk charakteristických vlastností hlások istého druhu". Zrozumiteľnejšie by sa tým vysvetlil rozdiel v chápaní pojmov hláska — fonéma. Študentom vysokých škôl sa na tomto mieste žiadalo povedať viac než len konštatovať, že „fonológia je náuka o spôsoboch funkčného využívania zvukového materiálu, t. j. zaoberá sa fonémami a skúmaním zákonitostí, podľa ktorých sa fonémy správajú všeobecne (všeobecná fonológia) i v danom, napr. slovenskom jazyku (slovenská fonológia)" (s. 53), pretože tu stále treba mať na mysli adresáta — budúceho učiteľa slovenčiny na prvom stupni základných škôl. Budúci učitelia slovenského jazyka by si mali na základe zvukovej roviny osvojiť správne chápanie materiálnej pod-

staty reči vo vzťahu k vedomiu, k abstraktnému systému, aby sa na materiáli z oblasti jazyka formovali dialektika a myslenie budúceho pedagogika.

V ďalšej časti kapitoly opisuje autor znelostnú koreláciu a zaoberá sa fonologickým významom slabiky. Záver kapitoly tvorí časť o ortoepickej norme. Po teoretickom výklade o ortoepii, norme, kodifikácii je cenná aj časť o základných ortoepických pravidlách vo výslovnosti domácich slov i slov cudzieho pôvodu. Záver kapitoly o zvukovej rovine tvorí základný prehľad pravopisných princípov a vývinu spisovnej normy.

Predmetom druhej kapitoly (autor J. Jacko) je opis tvaroslovia súčasnej spisovnej slovenčiny. Autor v tejto kapitole vychádza z doterajších poznatkov o našom spisovnom jazyku a opiera sa o akademickú Morfológiu slovenského jazyka (1966). V úvode kapitoly definuje predmet morfológie, gramatický tvar, morfému a vykladá morfematickú štruktúru gramatického tvaru (s. 68). Pri klasifikácii slovných druhov uplatňuje známe kritérium piatich rovín (rovina základných kvalitatívnych, kvantitatívnych, deiktických pomenovaní, gramatických výrazov a nediferencovaných lexikálno-gramatických prvkov). Slovné druhy ďalej člení v rámci istej roviny uplatnením sémantických kritérií (s. 69) a podáva základnú charakteristiku slovných druhov. Všeobecná časť o flexii (s. 70—73) autorovi slúži potom pri charakteristike jednotlivých slovných druhov.

V záujme dobrej prípravy učiteľov základných škôl v oblasti skloňovacích vzorov mal však autor podrobnejšie rozviesť princípy prevládajúce napr. pri vzore *dub* v prípadoch pomnožných podstatných mien a vlastných mien typu *Karpaty, Piešťany.* Nejasné je jeho konštatovanie, že „priezviská Slovákov zakončené v nominatíve singuláru na *-o* sa skloňujú nielen podľa vzoru *chlap,* ale aj podľa vzoru *hrdina*“ (s. 80) s uvedením niekoľkých príkladov na dvojtvary. Pri substantívnych vzoroch *dlaň* a *kosť* uvádza základné poznatky o ich paradigmách a skupiny substantív, ktoré sa podľa týchto vzorov skloňujú. Pri nepravidelnom skloňovaní substantív ženského rodu a pri skloňovaní podstatných mien stredného rodu uvádza autor všeobecné zákonitosti prevládajúce pri tvorení jednotlivých tvarov paradigmy. Skloňovanie cudzích podstatných mien a nepravidelné skloňovanie preberá autor v takom rozsahu, aby budúcim učiteľom prvého stupňa základných škôl bola táto problematika prístupná aj napriek tomu, že vyučovanie týchto paradigiem sa vo vyučovacích osnovách pre prvý stupeň základných škôl spomína len okrajovo.

V časti o prídavných menách vychádza autor z lexikálnosémantickej, morfologickej a syntaktickej charakteristiky tohto slovného druhu. Vzhľadom na ďalšie rozdelenie a charakteristiku adjektív sa žiadalo podrobnejšie vyčerpať otázku zhody prídavných mien s podstatnými menami. Pri rozdelení adjektív sa autor opiera o rozsah učebných osnov prvého stupňa základnej školy. Z hľadiska potrieb základnej školy autor dobre vystihol princípy tvorenia druhého a tretieho stupňa adjektív. V dostatočnej miere je pre učiteľov prvého stupňa základnej školy spracovaný aj opisný spôsob vyjadrovania vyššej (resp. najvyššej) miery kvality, príznaku.

Základné informácie o zámenách, ktoré autor v učebnici pre poslucháčov učiteľstva prvého stupňa sformuloval, sú pre potreby základnej školy spracované v dostatočnej miere a rovnako to platí o výklade čísloviek, slovies a príslovieok.

Problematike predložiek sa autor venuje najmä z hľadiska fungovania v spojeniach s jednotlivými pádmi, poukazuje na jednoduché a zložené predložky

a na ich vokalizáciu. Záver problematiky o predložkách tvorí niekoľko príkladov, v ktorých autor naznačuje špecifické významy predložkových spojení: cieľový význam *(ísť po vodu)*, časový význam *(vrátim sa o hodinu)* a hovorí aj o nesprávnom použití predložiek, resp. o ich vzájomnej substitúcii vymykajúcej sa z rámca spisovnej normy *(pri telefóne — „u telefónu")*.

Problematiku spojok rozoberá autor v porovnaní s predložkami. Uvádza rozdiely medzi oboma neohybnými slovnými druhmi z hľadiska významu a funkcie. V rámci spojok uvádza aj problematiku spájacích výrazov a poukazuje na rozdiely medzi spojkami a sekundárnymi spájacími výrazmi. Pri členení spojok uplatňuje tradičné kritérium — priradenosť a podradenosť, a tak uvádza priraďovacie a podraďovacie spojky. Okrajovo sa dotýka aj spojok v súvetiach s tzv. nepravou hypotaxou.

V kapitolke o tvorení slov uvádza autor základné princípy slovotvornej štruktúry, vysvetľuje pojmy slovotvorný základ, základové slovo, slovotvorný formant, gramatická morféma, slovotvorná predpona. Jadro tvorí prehľad slovotvorných prostriedkov vo vzťahu k jednotlivým slovným druhom (sufixálny, prefixálny spôsob tvorenia osobných názvov mužského a ženského rodu, názvy vecí a nástrojov, miesta, vlastnosti, deja). Rozsahu substantívnych slovotvorných prostriedkov venuje autor najviac priestoru, hoci nemenej pozornosti by si žiadal i rozbor slovesných predponových a príponových slovotvorných postupov vo vzťahu k významu, ktorý sa týmito prostriedkami vyjadruje a v porovnaní so substantívami je zložitejší.

Tretiu časť učebnice Slovenský jazyk a sloh tvorí kapitola o skladbe. Autorka (G. Gotthardová-Štibraná) sa pri spracúvaní problematiky syntaxe pridŕža tradičných štruktúrnych metód výkladu. Po základnej definícii predmetu vysvetľuje dva „základné pojmy týkajúce sa tej istej skutočnosti: reč a jazyk" (s. 161). Syntaktické vzťahy rozdeľuje na predikáciu, determináciu, koordináciu a apozíciu (s. 166), priraďuje k nim aj „osobitné útvary — parentézu a polovetnú konštrukciu". Vzhľadom na poslanie učebnice by bolo bývalo únosnejšie, keby sa poslucháčom učiteľstva prvého stupňa základných škôl vysvetlilo najmä trinárne členenie syntagmatických vzťahov (predikácia, determinácia a koordinácia) a keby sa otázka apozície bola rozoberala osobitne, na inej úrovni, pretože „prístavkovosť" na základe niektorých spoločných vlastností s predikáciou a iných (formálnych) vlastností s koordináciou nemožno stavať na úroveň predikácie, determinácie a koordinácie. Pri riešení samotného problému apozície sa autorka obmedzuje na základnú definíciu, v ktorej uvádza, že „apozícia je vzťah medzi členmi označujúcimi ten istý jav dvojakým spôsobom" (s. 184), pričom túto skutočnosť viackrát opakuje a ilustruje schémami a príkladmi. Celkový výklad tzv. prístavkovosti je nepresvedčivý, a to by sa v takejto učebnici vzhľadom na jej základný cieľ nemalo stať.

Otázky vetných vzťahov (predikácie, determinácie a koordinácie) sa v učebnici rozoberajú samostatne. Pri vysvetľovaní predikácie ako „vetotvorného aktu existujúceho medzi dvoma členmi gramatického jadra vety" (s. 166) sa autorka snaží jednoduchým spôsobom vysvetliť podstatu tohto vzťahu. Škoda len, že táto „jednoduchosť" uberá výkladu na úrovni. Okrem konštatovania, že „predikácia (prisudzovanie) je vzťah, v ktorom jeden člen druhému niečo prisudzuje" (s. 167), sa čitateľ (resp. študent) o podstate predikácie ako o spôsobe zaradenia, existencie predmetu, javu v čase a spôsobe nič nedozvie. Na základe citovanej definície, schém a príkladov vzniká u čitateľa dojem, že učebnica neposkytuje

možnosť nazrieť za obzor toho, čo sa žiakom najnižšieho stupňa základnej školy vysvetľuje. Tvrdenie, že prísudok prijíma od podmetu gramatické kategórie (osobu, číslo, niekedy aj gramatický rod) (s. 168) je neúplné. Pri tomto tvrdení autorka síce poukazuje na kategóriu zhody, nepostihuje však princípy jej fungovania v predikatívnej syntagme. Pri vysvetľovaní determinácie sa stretávame s tradičným výkladom určujúceho a určovaného člena, nadradenosti a podradenosti, príkladmi, grafickým znázornením uvedených vzťahov. Povrchným dojmom pôsobí v tejto časti kapitoly to, že pri determinatívnej syntagme sa nepoukazuje (aspoň!) na syntaktickú závislosť členov vo vzťahu k sémantickej determinácii.

Problematiku koordinácie autorka rozoberá v intenciách tradičných postupov (s. 174 a n.). Nedostatky spomínané pri výklade determinatívnej syntagmy týkajúce sa syntaktickej závislosti a sémantickej determinácie nesú stopy aj pri výklade koordinatívnych vzťahov v porovnaní s determinatívnymi (typ *pekná, milá pieseň — pekná ľudová pieseň;* s. 179) a pri problematike prívlastku (s. 213). Tradičné výkladové postupy uplatnila autorka aj pri vysvetľovaní pojmov zhoda, väzba, primkýnanie, parataxa, hypotaxa. Pri výklade intencie (napriek tomu, že sa vo vzťahu k slovesu rozoberá na s. 119) autorka uvádza základné práce z problematiky intencie, uvádza prehľad autorov (sprostredkovane pripisuje autorstvo práci A. Bujalku — J. Dubníčka, porov. s. 193), nevšíma si však niektoré novšie práce (napr. J. Kačalu). Pri posudzovaní otázok vetných členov uvádza zdanlivo rozsiahly, nie však vyčerpávajúci prehľad slovných druhov vo funkcii jednotlivých vetných členov. V ústraní ostáva problematika viet typu *V je predložka, Hlasité čľup ozvalo sa do ticha* a pod. Napriek tomu, že sa tieto typy viet zdajú zriedkavé, budúci učitelia slovenčiny sa v rámci súčasného spisovného jazyka musia aj s takýmito problémami vyrovnať.

Problematiku súvetia rozoberá autorka na základe predchádzajúcich úvah o syntaktických vzťahoch a vetných členoch. Pri problematike zložených súvetí sa autorka síce odvoláva na monografickú prácu F. Kočiša Zložené súvetia v slovenčine, uvádza však „iba základné typy a ich niektoré kombinácie vzhľadom na školskú prax v nižších ročníkoch školy" (s. 260). Uvedením Kočišových typov by však obraz o zložených súvetiach bol určite prehľadnejší, než je v učebnici, kde si z osemnástich grafických modelov „iba základných typov" študent ťažko vyberie to, „čo mu vzhľadom na školskú prax v nižších ročníkoch základnej školy" bude treba. Z teoretických i praktických dôvodov bolo výhodnejšie ponechať zaužívanú klasifikáciu zložených súvetí (porov. ostatné vysokoškolské príručky a učebnice), pretože vo vysokoškolskej učebnici treba okrem potrieb školskej praxe formovať logiku a myslenie budúcich učiteľov a rozširovať ich poznatky o predmete a jeho problémoch.

Posledná kapitola učebnice Slovenský jazyk a sloh je venovaná otázkam štylistiky. Táto časť práce je svedectvom cieľavedomej aplikácie vedeckých poznatkov na potreby vyučovacieho procesu. Pri koncipovaní kapitoly nadväzuje autor (J. Findra) na tradície slovenských štylistov, ktorých práce sú určené na vedecké štúdium tejto disciplíny a študentom učiteľstva druhého stupňa základnej školy a stredných škôl. V kapitole o slohu je výstižne charakterizovaná problematika štylistických pojmov a kategórií v štylistike, klasifikácia a charakteristika funkčných jazykových štýlov, charakteristika jazykových a kompozičných prostriedkov je na vysokej odbornej úrovni a poskytuje študentovi — budúcemu učiteľovi slovenského jazyka na prvom stupni základnej školy množstvo infor-

mácií, ktoré sú z hľadiska jeho potrieb väčšou hodnotou, než si vyžaduje prax za katedrou. Po preštudovaní kapitoly o slohu neostáva iné než dúfať, že po učebniciach štylistiky popredných slovenských jazykovedcov, na ktoré nadväzuje i kapitola J. Findru, sa zvýši úroveň praktického ovládania štylistiky a slohu na našich vysokých školách filologického zamerania i pri vyučovaní slohu na základných školách.

Poznámky, ktorými sme sa zastavili pri vysokoškolskej učebnici Slovenský jazyk a sloh, nemali za úlohu cúdiť a súdiť autorov. Práca autorského kolektívu ako celok je hodnotným prínosom v oblasti tvorby učebníc slovenského jazyka, ale mnohé jednotlivosti sa mali v učebnici spracovať zodpovednejšie. Platí to najmä o syntaktickej časti, ktorú bude treba v ďalších vydaniach učebnice rozhodne upraviť. Ináč treba oceniť úsilie autorov zvýšiť (a nielen udržať!) vedomostnú úroveň našich budúcich učiteľov slovenčiny a aktualizovať poznatky vedeckého výskumu v procese obsahovej prestavby štúdia na našich vysokých školách.

P. Žigo

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, 248 s.

Nová vysokoškolská učebnica pre potreby študentov slovakistiky na filozofických a pedagogických fakultách v nemalej miere uľahčí štúdium dejín spisovnej slovenčiny nielen preto, že uvedená disciplína je zahrnutá do ucelenej monografie, ale aj preto, že výklady v starších príručkách tohto typu sú na viacerých miestach doplnené o nové pohľady, spresnené i funkčne vo zvýšenej miere usporiadané a vysvetľované predovšetkým ako základný učebný text na štúdium dejín spisovnej slovenčiny pre študentov slovakistiky.

Autorovi monografie patrí čelné miesto vo vedeckom bádaní v oblasti dejín spisovnej slovenčiny, čo potvrdzujú jeho doterajšie súhrnné diela i viaceré štúdie, ale i jeho široký vedecký záber nielen v slovakistike, ale i v jazykovede vôbec. Každá jeho práca z tejto oblasti je obohatená nielen o najnovšie zistené jazykové fakty, ale aj o ich nový výklad, najmä v uvádzanej poslednej súbornej práci, v ktorej sa viac ako inokedy opiera aj o mimojazykové skúsenosti, doplňujúce obraz o podobe a používaní kultúrneho jazyka našich predkov v storočiach, z ktorých dosiaľ niet dostatok ucelených jazykových dokladov. Vychádza pritom zo všeobecne prijímanej zásady, že jazyk je bezprostredným vlastníctvom spoločnosti. Z toho priamo vychodí i jeho metodologický postup: skúmať dejiny jazyka a teda i dejiny spisovného jazyka s dejinami jeho nositeľov, s dejinami národa, ktorému patrí.

V porovnaní s predchádzajúcimi učebnicami o dejinách spisovnej slovenčiny E. Paulinyho (Dejiny spisovnej slovenčiny. Od začiatkov až po Ľ. Štúra, 1966, 1971) táto učebnica je náležite i účelne rozšírená o prvú kapitolu, v ktorej autor hodnotí najstaršie obdobie v dejinách nášho spisovného jazyka — obdobie veľkomoravské s prvým slovanským spisovným jazykom — staroslovienčinou. V tejto kapitole osobitnú časť tvorí obdobie pred príchodom Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu. Autor v tejto časti knihy analyzuje predpoklady vzniku náboženských textov v domácom jazyku so základnou kresťanskou terminológiou. Jej pôvod vysvetľuje z domácich predkresťanských základov a preberaním nových slov priamo z latinčiny, resp. z latinčiny prostredníctvom nemčiny.

Za nový možno pokladať výklad o cieli misijnej činnosti Konštantína a Metoda vo Veľkomoravskej ríši. Autor ho vidí nie v misionárskom hlásaní kresťanstva, ale predovšetkým v „zavedení civilného právneho poriadku" na Veľkej Morave. Kresťanstvo bolo totiž na Veľkej Morave známe už aspoň sto rokov pred príchodom Konštantína a Metoda.

Okrem úvodu a už spomínanej prvej kapitoly o veľkomoravskom období autor uvádza ďalších osem časove vymedzených období v dejinách nášho spisovného jazyka, resp. tých spisovných jazykov, ktoré suplovali spisovnú slovenčinu viac storočí, keď sa ešte neutvorili priaznivé spoločenské, politické a ekonomické podmienky na vznik spisovného jazyka z domácich jazykových základov: obdobie 10.—14. stor., obdobie 15. stor., kultúrne jazyky slovenskej národnosti v 16.—18. stor., bernolákovské obdobie, štúrovské obdobie, matičné obdobie, martinské obdobie, obdobie od vzniku Československej repuliky po súčasnosť.

Takto vymedzené obdobia v dejinách spisovnej slovenčiny korešpondujú s periodizáciou uvedenou už v predchádzajúcich učebniciach E. Paulinyho, ako aj v ostatných jeho prácach i v prácach iných autorov. Niektoré z nich však E. Pauliny člení ďalej, aby zložitosť formovania sa nadnárečových útvarov slovenčiny vyznela v daných obdobiach rakúsko-uhorského feudálneho konzervatizmu presvedčivo, objektívne. Treba zdôrazniť, že E. Pauliny mal pri tomto výklade na zreteli najmä adeptov slovakistiky na pedagogických a filozofických fakultách, ktorým túto knihu adresoval.

V poslednej kapitole osobitnú časť tvorí výklad o období po r. 1945. Toto obdobie je vo vývine spisovnej slovenčiny zatiaľ jedno z najkratších, ale z hľadiska možností uplatnenia sa spisovného jazyka je najpriaznivejšie, pretože socialistické spoločenské zriadenie vytvorilo tak optimálne podmienky na fungovanie spisovnej slovenčiny vo všetkých sférach spoločenskej komunikácie, ako aj materiálne predpoklady na jej sústavný výskum a kultivovanie v jazykovej praxi.

E. Pauliny ako vysokoškolský učiteľ využil v texte tejto knihy svoje dlhoročné pedagogické skúsenosti. Zovšeobecnenia a závery dokladá ukážkami textov nielen so zreteľom na isté vývinové obdobie, ale aj na štýlovú diferenciáciu slovenčiny, akú si vyžadovali komunikatívne potreby spoločnosti v danej etape jej vývinu. Ukážky textov autor nielen uvádza, ale s prihliadnutím na základný cieľ publikácie vždy poukazuje aj na ich najvýraznejšie znaky. Z takéhoto prístupu k výkladu doložených textov sa evidentne prejavuje pedagogické zacielenie monografie.

V dejinách nášho národa a súbežne s nimi i v dejinách nášho jazyka existovali a existujú aj citlivé miesta. Autor k nim zaujíma jednoznačné a v súlade s výsledkami vedeckého bádania objektívne stanovisko. To svedčí o jeho ľudskej i vedeckej statočnosti. A treba povedať, že marxistická veda sa bez takýchto postojov nemôže zaobísť. Nezaujatý pohľad na jednotlivé etapy v dejinách spisovnej slovenčiny umožnil autorovi dospieť k novým zovšeobecňujúcim záverom o známych faktoch, pojmoch i termínoch, niekde aj o celých vývinových etapách.

Výklad jednotlivých vývinových etáp dopĺňa o nové fakty, najmä v tých obdobiach v dejinách spisovnej slovenčiny, pre ktoré doteraz nemáme dostatok známych jazykových pamiatok, ako aj iných údajov (už spomínané staroslovienske a predkresťanské obdobie, dôvody prijímania češtiny za spisovný jazyk, jej kultúrnopolitická platnosť v našej spoločnosti, príčiny vzniku spisovného ja-

zyka z domácich jazykových útvarov, atď.), ani dostatok jednoznačných vedeckých postojov k niektorým jazykovým situáciám a ich jazykovým pamiatkam (napr. jezuitská slovenčina — kultúrna západoslovenčina, kultúrna západoslovenčina — kultúrna stredoslovenčina).

Hoci E. Pauliny v závere tejto knižky skromne hovorí o svojom tézovitom prehľade vývinu nášho kultúrneho a spisovného jazyka v tomto tisícročí i časti jeho prehistórie, treba zodpovedne dodať, že monografia *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť* je i kvantitatívne i kvalitatívne najrozsiahlejšou ucelenou prácou o spisovnej slovenčine. Sme presvedčení, že hoci jej vznik vyvolala predovšetkým potreba vysokoškolskej učebnice z tejto disciplíny, budú sa o ňu zaujímať a z nej čerpať okrem študentov pedagogických a filozofických fakúlt i ďalší záujemcovia o náš národný jazyk a jeho dejiny.

Buďme vďační autorovi, že nám túto knihu ešte stačil napísať.

J. Muránsky

Frazeológia vo Francúzsko-slovenskom slovníku

Od vydania Francúzsko-slovenského slovníka V. Šedivého (1967) uplynulo nemálo rokov a stále nástojčivejšie sa vynárala potreba väčšieho slovníka tohto typu, preto *Francúzsko-slovenský slovník,* ktorý chceme posúdiť, si právom zasluhuje našu pozornosť. Je koncipovaný podľa zásad modernej lexikografie a je určený, ako v úvode vravia samotní autori (I. Lišč á k o v á — V. G r ü n d l e r o v á — O. V a l e n t — G. B e n í k), širšiemu okruhu používateľov najmä z radov prekladateľov. Preto medzi skoro 50 000 heslovými jednotkami nachádzame okrem základnej slovnej zásoby spisovnej francúzštiny aj dôležité odborné termíny vrátane novších, napr. *alunir — pristáť na Mesiaci* (s. 49); *soucoupe volante — lietajúci tanier* (s. 616); *fusée à étages multiples — viacstupňová raketa* (s. 320); *printanisation — jarovizácia* (s. 520) ... a mnohé štylisticky príznakové lexémy. Pravda, tu je neraz ťažké presne stanoviť štylistickú vrstvu, čo sa koniec-koncov odráža v použití štylistických kvalifikátorov v rôznych (i francúzskych) lexikografických prameňoch; napr. v tomto slovníku má sloveso *crever* pri 3. význame skratku *l'ud.* (zgebnúť, skapať, zdochnúť — o človeku). Tento synonymný rad by bolo možné ešte rozšíriť aj o sloveso *skrepírovať,* ale vo Veľkom francúzsko-českom slovníku (VFČS I, Praha, Academia 1974) sa toto sloveso charakterizuje ako familiárne, v spomenutom Šedivého slovníku je bez štylistickej skratky a v slovníku Le Petit Robert (Paris 1969, s. 380) sa označuje ako *fam.* jusqu'au XVIII s.; *pop.* de nos jours. Podobne by sa to dalo ukázať aj na synonymnom slovese *claquer* (s. 143) — tu by sme ešte spomenuli napr. slovesá *clamser, can(n)er, cronir.* Situácia je ešte zložitejšia pri frazémach (ďalej FJ), ktoré sú v posudzovanom slovníku tiež pomerne bohato zastúpené. Tak FJ *passer l'arme à gauche* (zomrieť) niektorí francúzski lexikológovia a lexikografi hodnotia ako argotickú, iní ako ľudovú alebo familiárnu. Isté je len to, že táto FJ vznikla vo vojenskom slangu, ale sa už natoľko rozšírila, že dnes je už veľmi bežná.

Slovník, o ktorom je reč, sa pridŕža princípu ekvivalencie. Myslíme si, že pri štylisticky príznakových slovách, resp. FJ možno použiť štylisticky neutrálnu lexému len ako jeden zo spôsobov sémantizácie a uviesť ju iným typom písma v zátvorke, čo sa už dnes bežne robí, a nedávať ju medzi slovenské ekviva-

lenty; napr. pri slovese *bousiller* hovor. sú ekvivalenty *odpraviť, zabiť* (s. 104). Namiesto ekvivalentu *zabiť* by sme dali hovorové varianty *odkrágľovať, odpratať zo sveta, skántriť, odparentovať, zahlušiť, zachloštiť, zamordovať; odbachnúť, odbafnúť* ... (porov. aj heslo *estourbir;* s. 276). Takisto pri FJ *foutre le camp* (s. 314) — *utiecť, zdrhnúť* môžu figurovať aj ekvivalenty *odpáliť, odkapať, zdúchnuť, zdupkať, ufrngnúť, odpeľať, uvrznúť, odpratať sa* ...

Pri citovanej FJ *passer l'arme à gauche* (s. 64) sa ako ekvivalent uvádza neutrálne sloveso *zomrieť* (rovnako ako vo VFČS, I, s. 137, hoci tu je aspoň štylistická skratka *fam.*). Mali sa tu uviesť FJ *vytrčiť kopytá/päty, byť hore bradou/hore znakom/na doske/na pokoji, opustiť svet, zavrieť oči na veky, zložiť kosti, zahryznúť do trávy, zmiesť/striasť krpcami* ... (porov. A. P. Záturecký, Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia, Tatran, Bratislava 1974, s. 126).

Pri ďalšom vydaní slovníka by sme navrhovali spresniť slovenské ekvivalenty ešte aj inde, napr. FJ *être aux abois* (s. 29) by sme skôr preložili ako *byť v závoze /v tvŕdzi/ v úzkych* (autori ju prekladajú ako *byť v zúfalej situácii*). FJ *danser devant le buffet* (s. 110) by mala mať slovenský ekvivalent *lízať (holú) labu, cez prsty kukať,* lebo spojenie *nemať čo jesť* je neutrálny opis, resp. výklad; pri FJ *mettre les pieds dans le plat* (s. 497) by sme uviedli aj výrazy *seknúť sa, spáliť sa, blamovať sa* alebo ešte lepšie *streliť capa* (porov. E. Smiešková, Malý frazeologický slovník, 1974, s. 27); FJ *tirer/enlever/ôter à q' une épine du pied* (s. 270) má v cit. slovníku nefrazeologický ekvivalent. Navrhujeme ekvivalent *odviaľ niekomu kameň zo srdca;* frazéme *être heureux comme un poisson dans l'eau* (s. 503) by mohlo v slovenčine popri *cítiť sa ako ryba vo vode* zodpovedať aj *mať sa ako červík v syre/ako prasa v žite/kráľovsky, mať sa hej; žiť si ako pavúk* ...

Pri takomto type slovníka je, prirodzene, diskutabilných viac vecí. Autorom sa vždy nepodarilo postupovať jednotne a ani pri konečnej redakcii nešlo odstrániť všetky nedopatrenia, čo sa najvypuklejšie ukazuje pri ustálených spojeniach, či už frazeologických alebo nefrazeologických (lexikalizovaných), alebo pri tzv. verbonominálnych konštrukciách, keď v slovenčine treba vystihnúť aj kategóriu vidu, príp. spôsobu slovesného deja.

V úvodných poznámkach o stavbe hesla autori upozorňujú používateľov, že „slovenské slovesá sa uvádzajú spravidla v dokonavom vide, pričom sa rozumie, že príslušné sloveso možno podľa kontextu väčšinou preložiť aj slovesom nedokonavého vidu" (s. 9). Doterajšie skúsenosti z oblasti československej lexikografie — ako to vidíme napr. pri VFČS alebo Veľkom španielsko-českom slovníku (Praha, 1977—1978) ukazujú, že v cieľovom jazyku je vhodnejšie uviesť sloveso síce len v jednej vidovej podobe (tento postulát sa však nedarí dôsledne dodržiavať ani kolektívu autorov VFČS, porov. heslo *crier,* I, s. 392), ale dôležitejšie je postupovať v niektorých prípadoch tak, že sa zaznamenajú obidve vidové podoby; napr. *lancer un cri* (s. 388) sa správne prekladá ako *skríknuť,* ale v rámci hesla *pousser* (s. 511) pri 8. význame čítame *pousser un cri, des cris — vykríknuť;* správne by malo byť *vykríknuť, skríknuť* (vs), *kričať, vykrikovať.*

Ťažkosti sa ukazujú aj vo výbere hesiel. Je pochopiteľné, keď sa do recenzovaného slovníka nedostalo napr. dnes už zastarané sloveso *occire* (zabiť). Ale pokiaľ ide o FJ, tu by istým kritériom mohla byť rozdielna (úplná alebo čiastočná) motivovanosť vo výstavbe FJ. Tak za slovenskú frazému *utiahnuť/pritiahnuť si opasok* je vo francúzštine jednak *s'attacher/se mettre/se serrer la ceinture,* jednak *se serrer le ventre.* Tu by sme uprednostnili FJ s komponentom

le ventre, lebo motivácia v porovnaní so slovenčinou je iná, takže slovenský používateľ si ľahšie dešifruje náležitý význam FJ *se serrer la ceinture*, ak vie (zistí), že *la ceinture* je *opasok* a *se serrer* je *sťahovať sa* (napr. v páse). Pravdaže, situácia bude iná v slovensko-francúzskom slovníku.

Niekedy by sa pri spracovaní hesiel žiadal ďalší ekvivalent; napr. pri členení hesla *couper* (s. 173) by sme uviedli aj varianty *vyrezať, vymiškovať, vykliešťiť, vyškopiť* . . .

Na záver našich poznámok o najnovšom Francúzsko-slovenskom slovníku radi konštatujeme, že autorský kolektív vykonal tvrdú a statočnú prácu. Tento slovník spolu s pripraveným slovensko-francúzskym slovníkom a slovníkom francúzskych skratiek, ktoré sú už v redakčnom spracovaní, budú vhodnými jazykovými pomôckami a náležite zaplnia medzeru v slovensko-francúzskej lexikografii.

J. Škultéty

ROZLIČNOSTI

Filomén, Filoména, Salomena. — V príručkách súčasnej spisovnej slovenčiny sa nerovnako zapisujú osobné (rodné) mená *Filomén, Filoména, Salomena.* Slovník slovenského jazyka (SSJ) VI (1968) na s. 134 uvádza osobné meno *Filomen* s krátkym *e*, ale prechýlené ženské meno *Filoména* s dlhým *é*. Na s. 146 sa v SSJ VI uvádza ženské osobné meno *Salomena* s krátkym *e*. M. Majtán — M. Považaj v knižnej publikácii Meno pre naše dieťa (Bratislava, Obzor 1983) uvádzajú na s. 50 osobné mená *Filomén* a *Filoména* s dlhým *é*. S dlhým *é* sa v tejto publikácii zapisuje aj osobné meno *Saloména* (s. 86). J. Mistrík v Retrográdnom slovníku slovenčiny (Bratislava, Univerzita Komenského 1976, s. 194) uvádza osobné meno *Salomena* s krátkym *e*, osobné meno *Filoména* uvádza s krátkym *e (Filomena)*, ale aj s dlhým *é (Filoména)*. V Zozname osobných mien, ktorý vydalo Ministerstvo vnútra Slovenskej socialistickej republiky v r. 1979, sa na s. 10 uvádza osobné meno *Filoména* s dlhým *é*, na s. 19 osobné meno *Salomena* s krátkym *e*. Osobné meno *Filoména* (pripadajúce na 27. december) sa s dlhým *é* uvádza aj v kalendároch (napr. Stolový kalendár 22/1 — Krásy Slovenska. Prešov, Dukliánske tlačiarne 1983).

Základom viacerých ženských osobných (rodných) mien je v slovenčine mužská podoba osobného (rodného) mena. Vo väčšine dvojíc osobných (rodných) mien sa nemení kvantita základu mužského osobného mena ani v základe ženského osobného mena; napr.: *Adrián — Adriána, Ambróz — Ambrózia, Apolón — Apolónia, Atanáz — Atanázia, Blahomír — Blahomíra, Celerín — Celerína, Damián — Damiána, Donát — Donáta, Emilián — Emiliána, Fidél — Fidélia, Fortunát — Fortunáta, Gracián — Graciána, Hilár — Hilária, Honorát — Honoráta, Ignác — Ignácia, Justín — Justína, Konštantín — Konštantína, León — Leóna, Lucián — Luciána, Moderát — Moderáta, Renát — Renáta, Serafín — Serafína, Sidón — Sidónia, Valér — Valéria, Zemfír — Zemfíra, Želmír — Želmíra* atď. Z tejto skupiny osobných mien mužského a ženského rodu treba vyčleniť dvojicu *Ján — Jana* (novšie osobné meno), kde v základe ženského osobného mena sa mení kvantita. Podľa nášho názoru však ostáva sporná dvojica osobných mien *Ramón — Ramona*, kde v ženskom osobnom mene sa podľa platnej kodifikácie mení kvantita základu. V zhode s kvantitou osobného mena mužského rodu *León* a ženského rodu *Leóna* by sme odporúčali kodifikovať aj v ženskom osobnom mene *Ramona* dlhé *ó*. S dlhým *ó* sú kodifikované aj osobné mená ženského rodu *Pamóna, Gorgóna*. J. Mistrík v Retrográdnom slovníku slovenčiny uvádza popri podobe *Leóna* aj podobu *Leona* (s. 200).

Menšiu skupinu osobných mien mužského a ženského rodu tvoria dvojice osobných mien, v ktorých kvantita základu osobného mena je rozdielna. Osobné mená ženského rodu majú na rozdiel od osobných mien mužského rodu dlhú samohlásku v základe, napr.: *Anatol — Anatólia, Anton — Antónia, Aster — Astéria, Aurel — Aurélia, Eugen — Eugénia, Honor — Honóra, Kornel — Kornélia, Paskal — Paskália, Paulín — Paulína, Sofron — Sofrónia, Teodoz — Teodózia, Trofan — Trofánia, Viktor — Viktória, Zenob — Zenóbia.*

Osobného mena *Filoména* pochádza z gréckeho slova *philomené* (= milovaná). V spisovnej slovenčine sa v osobnom mene *Filoména* vyslovuje a píše dlhé *é*. Tak je to napr. aj v iných osobných menách gréckeho pôvodu, napr. *Polyxéna*

(z gréckeho *Polyxené*), *Aténa* (podľa mena gréckej bohyne múdrosti *Athéné*). Dvojicu osobných mien mužského a ženského rodu *Filomén — Filoména* treba zaradiť do skupiny dvojíc, v ktorých sa kvantita základu nemení (*Valér — Valéria, Adrián — Adriána, Nikodém — Nikodéma, Róbert — Róberta, Sidón — Sidónia* a pod.).

Osobné meno *Salomena* nie je gréckeho, ale hebrejského pôvodu. Koncové *-ena* v osobnom mene *Salomena* nemožno teda stotožňovať s koncovým *-éna* v osobnom mene *Filoména* gréckeho pôvodu. Okrem toho osobné meno ženského rodu *Salomena* nevytvára dvojicu s osobným menom mužského rodu. Viaceré osobné mená ženského rodu na *-ena* (aj gréckeho pôvodu), ktoré nevytvárajú dvojicu s osobným menom mužského rodu, majú krátku samohlásku *e*, napr.: *Apolena, Selena* (z gréckeho *selené*), *Helena* atď. Do tejto skupiny treba zaradiť aj osobné (rodné) meno *Salomena* a vyslovovať ho i písať s krátkym *e: Salomena.*

J. Jacko